

Institutt for forsvarsstudier (IFS)

Tollbugt. 10, 0152 Oslo, Norge

Institutt for forsvarsstudier er en faglig uavhengig institusjon som forvaltningsmessig er underlagt Forsvarets skolesenter (FSS), og som står under tilsyn av Rådet for forsvarsstudier med representasjon fra Forsvarsstaben, Forsvarsdepartementet, Forsvarets skolesenter og Universitetet i Oslo. Instituttet driver forskning innenfor tre områder: Militærteori og strategiske studier, norsk sikkerhetspolitikk, forsvarpolitikk og forsvarskonsept, og internasjonale konflikt- og samarbeidsmønstre.

Direktør: Professor Rolf Tamnes

Forsvarsstudier tar sikte på å være et forum for forskningsarbeider innenfor institusjonens arbeidsområder. De synspunkt som kommer til uttrykk i publikasjonen, står for forfatterens egen regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med samtykke fra forfatteren.

Redaktør: Tom Kristiansen

Norwegian Institute for Defence Studies (IFS)

Tollbugt. 10, N-0152 Oslo, Norway

Institutt for forsvarsstudier - Norwegian Institute for Defence Studies is an independent institute administratively attached to the Norwegian Defence Education Centre. Its activities are supervised by the Council for Defence Studies, composed of representatives from the Defence Staff, the Ministry of Defence, the Norwegian Defence Education Centre, and the University of Oslo. The Institute conducts independent research on military theory and strategic studies, on Norwegian defence and security issues, and on international patterns of conflict and cooperation.

Director: Professor Rolf Tamnes

Forsvarsstudier - Defence Studies - aims to provide a forum for research papers within the field of activities of the Norwegian Institute for Defence Studies. The viewpoints expressed are those of the authors. The author's permission is required for any reproduction, wholly or in part, of the contents.

Editor: Tom Kristiansen

Trykk: Hamtrykk A/S

ISSN 0333-3981

Fra periferi til krigsteater

Nordområdene i sovjetisk militær tenkning i mellomkrigstiden

Sven G. Holtsmark

Innhold

Forord.....	4
Innledning.....	6
Nordområdene i russisk militærstrategisk tenkning før revolusjonen	13
Sovjetiske trusselforestillinger: det ideologiske utgangspunktet	19
Norge i sovjetisk utenrikspolitikk	23
1920-tallet: Kolafjorden og nordområdene i sovjetisk militær tankegang	44
1920-tallet: marinens begrensede rolle	52
1930-tallet: fremveksten av et militært nærvær i nord.....	56
Krig i Europa	67
Vinterkrigen 1939–1940: fare for sovjetisk innmarsj i Norge?	71
Sluttbemerkninger	83
English Summary: Norway and the Murmansk area in Soviet strategic thinking between the World Wars.....	87

Forord

I tillegg til tidligere forskning,¹ er materialet til denne studien hentet fra flere norske og utenlandske arkiver. Jeg vil særlig takke ledelsen og personalet ved de følgende russiske arkivene for imøtekommenhet og samarbeid i forbindelse med dette og andre arbeider: *Arkhiv Vnesnej Politiki Rossijskoj Federatsii* (AVPRF, Den russiske føderasjons utenrikspolitiske arkiv), *Rossijskij Gosudarstvennyj Vojennyj Arkhiv* (RGVA, Det statlige russiske militærarkiv), *Rossijskij Gosudarstvennyj Arkhiv Sotsialno-Polititsjeskoj Istorii* (RGASPI, Det statlige russiske arkiv for sosial og politisk historie), alle i Moskva, samt *Rossijskij Gosudarstvennyj Arkhiv Vojenno-Morskogo Flota* (RGAVMF, Det statlige russiske marinearkiv), St.

¹ Fullle litteraturreferanser fremgår av fotnotene. Av nyere forskning som direkte berører tematikken i dette arbeidet vil jeg særlig fremheve Gunnar Åselius' pionérarbeid "The Soviet Naval Theaters in Soviet Grand Strategy During the Interwar Period", i *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 13, No. 1 (March 2000), s. 68–89, de refererte bøkene og artiklene av Lennart Samuelson (se notene), samt Alexander Hills artikkel "The Birth of the Soviet Northern Fleet 1937–1942", i *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 16, No. 2 (June 2003), s. 65–82. I likhet med disse og andre forfattere som skriver om utviklingen av den sovjetiske marinen under Stalin har jeg hatt svært god nytte av M.S. Monakovs artikler på 1990-tallet i tidsskriftet *Morskoj Sbornik*. Det finnes en rekke oversiktsverker fra sovjetperioden som er nyttige med tanke på organisatoriske og tekniske detaljer om blant annet Nordflåtens utvikling, men tilsvarende lite opplysende når det gjelder de overordnede strategiske og politiske spørsmål. Nordflåtens historie er fortalt i I.A. Kozlov & V.S. Sjlomins bok *Krasnoznamennyj Severnyj flot*, Moskva 1983. Boken inneholder en mengde faktiske opplysninger, men er for øvrig preget av de ideologiske og politiske begrensningene i sovjetiske samtidshistoriske fremstillinger. Det samme gjelder en oversikt over Leningrad militærdistriktets (LVOs) historie: A.I. Gribkov et al. (red.): *Istorija Ordena Lenina Leningradskogo Vojennogo Okruga*, Moskva 1974. I tillegg til redegjørelsen for kamphandlinger under borgerkrigen og verdenskrigen 1939–1945, er fokus på fremveksten av LVO som organisasjon og Partiets heroiske nøkkelrolle i denne prosessen. Like faktaorientert men mer politisk nøytral er V.S. Bobrysev et al. (red.): *Peterburgskij, Petrogradskij, Leningradskij Vojennyj Okrug 1864–1999*, St. Petersburg 1999. Patrick Salmons bok *Scandinavia and the great powers 1890–1940*, Cambridge 1997, gir en omfattende oversikt over den storpolitiske bakgrunnen for utviklingen i nord.

Petersburg. Det norske materialet er i første rekke hentet fra Utenriksdepartementets arkiv, flere samlinger i Riksarkivet og Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek.

Roald Gjelsten, Tom Kristiansen og Arne Røksund har lest og kommet med viktige kommentarer til tidligere utkast. Gullow Gjeseth har som alltid vært villig til å forklare landmilitære spørsmål, mens Rolf Hobsson reddet meg fra å komme med overilte betraktninger om europeisk marinepolitikk ved inngangen til det 20. århundre. De feil og misforståelser som måtte gjenstå er utelukkende mitt eget ansvar.

Innledning

I tiårene etter avslutningen av den annen verdenskrig førte den massive utbyggingen av militær infrastruktur til at Kolahalvøya sammen med Barentshavet fikk en sentral plass i Sovjetunionens og senere Russlands strategiske forsvarsplanlegging. I sentrum for utviklingen sto Nordflåtens anlegg ved Kolafjorden, som siden 1970-tallet har vært base for en stor del av den maritime delen av landets kjernefysiske slagkraft. Dette ledet i sin tur til en omfattende utbygging av land- og luftmilitær kapasitet i området. Det trakk i samme retning at USAs landbaserte interkontinentale ballistiske raketter ville passere over Kolahalvøya på vei mot mål i det sentrale Russland. Land- og havområdene i nord ble et av brennpunktene i øst-vest-konflikten under den kalde krigen.

Sovjetunionens interesse for Norge i etterkrigstiden var dermed knyttet til to forhold: Norges plass i det vestlige forsvarssamarbeid, og Sovjetunionens rolle som en betydelig land- og sjømilitær makt i land- og havområdene i nord. Disse forutsetningene var fraværende i mellomkrigstiden. Som alliansefri småstat spilte Norge en beskjeden rolle i internasjonal politikk, og var tilsvarende perifer i sovjetiske utenriks- og sikkerhetspolitiske kalkyler. Til tross for den sjømilitære utbyggingen ved Kolafjorden som så smått kom i gang tidlig på 1930-tallet, var det russiske sjø- og landmilitære nærværet på Kolahalvøya og i områdene ved Kvitsjøen av begrenset omfang helt frem til utbruddet av den annen verdenskrig. Ved viktige veivalg for utbyggingen av USSRs forsvar i perioden ble områdene i nord nedprioritert til fordel for det som ble oppfattet som mer sentrale land- og sjømilitære operasjonsteatre.

Ikke desto mindre hadde land- og havområdene i nord en plass i sovjetisk militærstrategisk tenkning. Enkeltpersoner i den sjømilitære ledelsen ble tidlig klar over nordområdenes potensielle betydning i en fremtidig stormaktskrig. Dette var likevel synspunkter som i liten grad nedfelte seg i de sovjetiske

krigscenariene og i utbyggingen av forsvaret. Selv om det sjø-, land- og luftmilitære nærværet i Murmansk-området ble kraftig utvidet i årene før krigsutbruddet, er det liten tvil om at land- og havområdene i nord ble sett på som et perifert krigsteater. Ved utbruddet av verdenskrigen var Nordflåtens fartøyer få av antall, av begrenset størrelse og kapasitet, og knapt ment å skulle operere utenfor de nære kystfarvann.

En tilsvarende kontrast er karakteristisk for norske utenriks- og sikkerhetspolitiske holdninger om man sammenligner mellomkrigstiden med situasjonen under den kalde krigen. Tidlig i 1943 markerte seieren i slaget om Stalingrad Sovjetunionens posisjon som den dominerende landmilitære makt i anti-Hitler-koalisjonen. Siden da har naboskapet med Sovjetunionen, senere Russland, utgjort en vesentlig del av grunnlaget for utformingen av norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk. Den uten sammenligning viktigste utenrikspolitiske enkeltbeslutning i norsk etterkrigshistorie – avgjørelsen om å være med ved opprettelsen av Atlanterhavspakten i april 1949 – hadde sin umiddelbare bakgrunn i opplevelsen av en sovjetisk militær trussel. Under den kalde krigen som fulgte var hensynet til Sovjetunionen en faktor i nær sagt enhver norsk utenrikspolitisk beslutning av noen betydning. Mens NATO først og fremst var innrettet på å møte en antatt militær trussel fra øst, ble andre virkemidler benyttet for å håndtere det som ble oppfattet som en politisk utfordring fra Sovjetunionen.

Gjennom størsteparten av mellomkrigstiden var det helt andre problemer og oppgaver som opptok opinion og beslutningstakere i Norge: Kravene som fulgte av medlemskapet i Folkeforbundet versus den nøytralistiske tradisjonen i norsk utenrikspolitikk; holdningen til det nordiske samarbeidet; forbindelsene vestover og sørover til Storbritannia, USA og kontinentet. Som gjennomgående trekk finner vi kampen for å sikre norske utenriksøkonomiske interesser, samt de ofte ideologisk betonte bestrebelsene på å

opprettholde eller helst utvide Norges rolle i arktiske og antarktiske områder.

Inntil høsten 1939 og med unntak av årene umiddelbart etter oktoberrevolusjonen i Russland, var det først og fremst internasjonale krisesituasjoner og bilaterale enkeltspørsmål som ved noen anledninger førte til at oppmerksomheten ble rettet mot den store nesten-nabo i øst. Dragkampen om hvordan man skulle forholde seg til det nye revolusjonære regimet etter revolusjonen i 1917 fant sin endelige løsning gjennom Norges *de jure* anerkjennelse av sovjetregjeringen i februar 1924. I årene som fulgte ble det bilaterale forholdet dominert av handelsspørsmål og striden om fangstrettigheter og grenselinjer i Nordishavet. Det for Norge viktige spørsmålet om USSRs holdning til Svalbard-traktaten ble i realiteten løst i 1924 sammen med anerkjennelsesspørsmålet, selv om det var først i 1935 at landet formelt kunne slutte seg til traktaten.²

Den tradisjonelle frykten for russisk ekspansjon mot isfrie havner på den nord-norske Atlanterhavs-kysten fortsatte likevel å gjøre seg gjeldende i enkelte norske miljøer i mellomkrigstiden. Sovjetunionen som en sikkerhetspolitisk utfordring var fra tid til annen fremme i norsk militær og utenrikspolitisk debatt, deriblant i fagmilitære fora. I borgerlige og konservative kretser var mange dessuten opptatt av sovjetstatens globale revolusjonære ambisjoner. Ideologisk betingede tanker om en sovjetisk trussel kom ved enkelte anledninger til uttrykk nær toppen i det norske militære hierarkiet. Generelle forestillinger om Sovjetunionen som en militær eller politisk trussel hadde imidlertid begrenset gjennomslagskraft når de ansvarlige militære og politiske analysene ble utarbeidet og beslutningene faktisk ble truffet. Frem til midten av 1930-tallet konkluderte analyser av Norges

² I 1944 fremmet Molotov et krav om endring av Svalbards status. Kf. Sven G. Holtsmark: *A Soviet Grab for the High North? USSR, Svalbard and Northern Norway 1920–1953*, *Forsvarsstudier* 7/1993.

sikkerhetspolitiske situasjon med at man i overskuelig fremtid kunne se bort fra muligheten av en sovjetisk militær aksjon mot norsk territorium.

I årene som fulgte ble vurderingene mer tvetydige. Det vokste frem et stadig sterkere og åpent ekspansjonistisk Tyskland, ideologisk og strategisk på kollisjonskurs med Sovjetunionen. Som en direkte følge av dette ble opinion og politikere i Norge i økende grad opptatt av nordområdenes militærstrategiske betydning, deriblant Sovjetunionens sikkerhetspolitiske interesser i nord. Det oppsto rykter og formodninger om økende sovjetisk etterretningsvirksomhet i Nord-Norge, blant annet i forbindelse med den såkalte "Belgonen-affæren" og rapporter om mystisk flyaktivitet.³ På samme tid var det en bølge av artikler i europeisk presse om Nord-Norges militærstrategiske betydning under en europeisk storkrig.⁴ Vitalis Pantenburgs bok *Russlands Griff um Nordeuropa* vakte en viss oppmerksomhet i norske militære kretser.⁵ De norske militæres økende interesse for Sovjetunionens rolle i nord kom blant annet til uttrykk ved et ønske om å skaffe seg bedre informasjon om sovjetiske forhold. Det ble tatt til orde for å opprette et "sentralkontor for bearbeidelse av materialet om og fra Sovjet-Samveldet".⁶

Det var imidlertid Nord-Norges utsatte posisjon i en konflikt mellom europeiske stormakter, ikke muligheten av et isolert sovjetisk angrep på landsdelen, som vakte bekymring hos den norske militære og utenrikspolitiske ledelsen. De såkalte "panikkbevilgningene" til militære forholdsregler i

³ Kf. Egil Danielsen: *Norge – Sovjet. Norges utenrikspolitikk overfor Sovjetunionen 1917–1940*, Oslo 1964, s. 198f. Edvard Ermi Belgonen (1915–1974) ble arrestert i 1937, mistenkt for spionasje til fordel for Sovjetunionen. Belgonen innrømmet å ha brakt med seg en radiosender fra Sovjetunionen. Han ble likevel ikke dømt for spionasje, da han ikke hadde rukket å overlevere noen opplysninger.

⁴ Kf. en artikkel over signaturen "Observator" i *Leidangen*, nr. 6, 1937.

⁵ Se for eksempel *Norges vern*, nr. 12, 1938.

⁶ Riksarkivet (heretter: RA), Kohts arkiv, pakke 1, "Memorandum Ad: Et sentralkontor for bearbeidelse av materialet om og fra Sovjet-Samveldet".

Finmark i november 1936 hadde således sin bakgrunn i frykten for at en tysk-sovjetisk krig kunne slå over på nord-norsk område. Den norske militære ledelsen fryktet at Tyskland så vel som Sovjetunionen kunne se seg tjent med å sikre seg støttepunkter for marine- og flystyrker langs kysten i Nord-Norge. Det ble også antatt at Sovjetunionen under visse omstendigheter ville gå til aksjon mot utlastingsanleggene i Narvik for å ramme eksporten av jernmalm til Tyskland.⁷ Mens det ble antatt at et tysk fremstøt mot norsk territorium ville være et ledd i en offensiv strategi med tanke på kampen om forsyningslinjene i Nord-Atlanteren, ville en tilsvarende sovjetisk operasjon ha som formål å komme Tyskland i forkjøpet. Russerne ville imidlertid ha begrenset mulighet til å utnytte et støttepunkt i Nord-Norge, ettersom det ville være utelukkende sjøverts forbindelse med de russiske hovedbasene ved Kolafjorden.⁸

Denne siste delen av resonnementet reflekterte at den norske forsvarsledelsen regnet de russiske sjøstridskreftene i nord som svake. Så sent som i 1937 tok generalstabssjefen Otto Ruge det for gitt at den russiske militære utbyggingen i Murmansk-området hadde et "defensivt preg". Det ble antatt at de sovjetiske marinestyrkene i hovedsak besto av "eldre fartøier av lettere type". Styrkene ga inntrykk av å være "lokalstyrker, vesentlig beregnet på å sikre russisk skibsfart i Ishavet".⁹ Den sjømilitære ledelsen var av samme oppfatning,

⁷ Kf. Tom Kristiansen: "Krigsplaner og politikk. Norsk krigspolitisk og strategisk tenkning mellom demokratisering, profesjonalisering og teknologisk modernisering før 1940", Dr. art.-avhandling, Universitetet i Bergen 2002, s. 82–97.

⁸ I så måte utgjorde Narvik-området et mulig unntak – malmbanen fra Kiruna innebar i hvert fall i teorien en forbindelseslinje til det finske og russiske jernbanenettet.

⁹ Utenriksdepartementets arkiv (heretter UD), 52 D 1, Otto Ruges "P.M" av 23. desember 1937. Kommentaren fremkom i forbindelse med at Ruge ønsket opplysninger fra britisk etterretningstjeneste om det var hold i rykter som gikk om at russerne planla å overføre store deler av Østersjøflåten til stasjonering ved Nordishavet. Om noe slikt faktisk fant sted, ville den sjømilitære situasjonen i nord bli en ganske annen.

og antok at den sovjetiske marinen ville innstille seg på en defensiv kamp i Nordishavet. Situasjonen ville heller ikke bli vesentlig endret ved et krigsutbrudd. En utredning fra mars 1937 konkluderte med at russerne neppe kunne øke sin sjømilitære styrke i nord særlig mye utover den normale fredsoppsetningen. Dermed ville det være mulig selv for småstaten Norge å gjøre seg militært gjeldende i området. Om det ble opprettholdt et rimelig sjøforsvar i nord, ville man kunne "hevde et sjøherredømme langs vår egen kyst til Kirkenes".¹⁰ Den sjømilitære ledelsen mente åpenbart at et sovjetisk fremstøt for å sikre seg støttepunkter i Nord-Norge var lite sannsynlig, selv under en stormaktskonflikt.

Begivenhetene som fulgte etter den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten av 23. august 1939 endret synet på Sovjetunionen, også i den norske politiske og militære ledelsen. De sovjetiske kravene overfor Finland og de baltiske land i ukene og månedene som fulgte, og endelig den finsk-sovjetiske Vinterkrigen 1939–40, førte til at frykten for en sovjetisk innmarsj på norsk territorium i en periode fikk håndfaste følger for norske militære og utenrikspolitiske disposisjoner. Erfaringene fra disse månedene hadde i tillegg mer langtrekkende konsekvenser. Blant annet la opplevelsen av Sovjetunionen som en aggressiv og ekspansjonistisk stormakt føringer på Nygaardsvold-regjeringens arbeid med å utarbeide en utenriks- og sikkerhetspolitikk for etterkrigstiden.¹¹

¹⁰ RA, Kohts arkiv, pakke 1, "Norges sjøforsvar. Oppgaver og midler. Utarbeidet i Admiralstabens", datert 3. mars 1937.

¹¹ For en mer fylldig redegjørelse for Sovjetunionens plass i norske militære trusselforestillinger i mellomkrigstiden, se Tom Kristiansens ovenfor nevnte doktoravhandling "Krigsplaner og politikk. Norsk krigspolitisk og strategisk tenkning mellom demokratisering, profesjonalisering og teknologisk modernisering før 1940"; samt Sven G. Holtmark: "Nord-Norge, Sovjetunionen og norske trusseloppfatninger 1918–1945", i Fredrik Fagertun, Jan Eivind Myhre & Teemu Ryymin (red.): *Det farefulle nord. Trusler og trusseloppfatninger knyttet til Nord-Norge gjennom tusen år*, Universitetet i Tromsø 2001, som inneholder litteraturhenvisninger til øvrige

Denne studien tar for det første sikte på å trekke opp noen hovedlinjer i Norges plass i sovjetisk sikkerhetspolitikk i frem til våren 1940, med hovedvekt på utviklingen av synet på Norges plass i det som den sovjetiske ledelsen til enhver tid oppfattet som truende grupperinger av kapitalistiske stormakter. Grunnleggende sovjetiske oppfatninger kom blant annet til uttrykk gjennom holdningen til forslag om nordisk militært samarbeid og det beslektede spørsmålet om rustningsnivået i de skandinaviske land og Finland. Dernest vil redegjørelsen gi et bilde av fremveksten av USSRs land- og særlig sjømilitære nærvær i Murmansk-området, og av hva slags ideologiske og strategiske forestillinger og krigscenarier som lå til grunn.

Dette vil gi grunnlag for å si noe om forholdet mellom norske forestillinger og trusselvurderinger på den ene siden, og sovjetisk militær planlegging og strategisk tenkning i mellomkrigstiden på den andre. I så måte tar jeg i noen grad opp tråden fra Jens Petter Nielsens undersøkelse av det faktiske grunnlaget for den norske "russerfrykten" i tiårene før utbruddet av første verdenskrig. Nielsens arbeid tar for seg tiden frem til krigsutbruddet og byggingen av Murmansk-banen 1915–1916, men behandler særlig inngående de russiske planene og diskusjonene i første halvdel av 1890-tallet.¹² Enkelte av forholdene som tas opp i Nielsens artikkel vil bli gjenfortalt her som en del av bakgrunnen for utviklingen på 1920- og 1930-tallet. Teksten som helhet vil utgjøre et bidrag til debatten om defensive og offensive elementer i sovjetisk militær tankegang i mellomkrigstiden.

arbeider. Se også Rolf Hobson & Tom Kristiansen: *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse 1905–1940*, bind 3 i serien *Norsk forsvarshistorie*, Bergen 2001. Den mest omfattende fremstillingen av norske utenrikspolitiske holdninger under krigen er Olav Ristes tobindsverk *"London-regjeringa". Norge i krigsalliansen 1940–1945*, Oslo 1973–1979.
¹² Jens Petter Nielsen: "Ønsket tsaren seg en isfri havn i nord?", i *Historisk tidsskrift*, 1991/4, s. 605–621.

Nordområdene i russisk militærstrategisk tenkning før revolusjonen

Inntil utbruddet av den første verdenskrig, hadde hav- og landområdene i nord en underordnet plass i russisk militærstrategisk tenkning. For kontinentalmakten Russland var det muligheten av en krig med landets europeiske nabostater og de kontinentaleuropeiske stormaktene som utgjorde grunnlaget for trusseloppfatningene og den landmilitære planleggingen i den europeiske delen av imperiet.¹³ Napoleons felttog i 1812 og sentralmaktens fremrykking under den første verdenskrig gjennom Polen, Ukraina, Hviterussland og Russlands baltiske besittelser frem mot den påtvungne fredsavtalen i Brest-Litovsk i mars 1918 var bare to av de mest ødeleggende i en serie kriger og invasjon som underbygget denne historiske erfaringen.

I en marinestrategisk sammenheng var det Østersjøen, Svartehavet¹⁴ og i noen grad Middelhavet som hadde vært i sentrum for russisk tenkning og planlegging, mens bestrebelsene på å skaffe Russland en isfri havn i Det fjerne østen var medvirkende til den ødeleggende krigen med Japan 1904–05. I Nord-Europa førte den russiske ekspansjonen i Østersjøområdet fra begynnelsen av 1700-tallet til et grunnleggende spenningsforhold mellom Russland og Sverige. I hvert fall fra svensk side var forholdet spent selv etter at de territorielle spørsmålene tilsynelatende var avklart da Sverige måtte avstå Finland til Russland i 1809 og etter den norsk-russiske grenseavtalen av 1826. Kampen om kontroll og

¹³ Hovedtrekkene i den russiske styrkeplusseringen og krigsplanene før 1914 er beskrevet i Nicholas Golovin: "The Russian War Plan of 1914", i *The Slavonic Review*, 1936, s. 564–584.

¹⁴ Paris-avtalen av 1856 (Krim-krigen) la sterke begrensninger på Tyrkias og Russlands rett til å stasjonere krigsskip i Svartehavet. Etter at Russland i 1870 hadde erklært at landet ikke lenger var bundet av disse begrensningene, fortsatte oppbyggingen av Sevastopol som hovedbase for den russiske Svartehavsflåten.

innflytelse i Svartehavet og på Balkan lå til grunn for Krimkrigen og en serie kriger med Tyrkia.

I tråd med dette var utbyggingen av den russiske marinen fra 1880-tallet konsentrert om Østersjøen og Svartehavet. Styrkene i Stillehavet skulle om nødvendig forsterkes ved at det ble overført fartøyer fra Østersjøen.¹⁵ Forsøket på å virkeliggjøre denne planen førte til katastrofen i 1905. De storstilte planene for gjenoppbyggingen av marinen som ble utarbeidet i årene etter nederlaget mot Japan var konsentrert om Østersjøen, Svartehavet og Stillehavet.¹⁶ Havområdene i nord spilte en underordnet rolle, og var langt på vei fraværende i russisk sjømilitær utbygging og planlegging.¹⁷

En omfattende undersøkelse fra 1926 om Tsar-Russlands sjømilitære krigsforberedelser frem til 1914 nevner havområdene i nord kun innledningsvis.¹⁸ Fremstillingen viser hvordan russisk sjømilitær tenkning og planlegging helt frem til krigsutbruddet i 1914 langt på vei så bort fra den sjømilitære betydningen av de isfrie havnemulighetene på Kolahalvøya. Oppmerksomheten var fokusert på Østersjøen, Svartehavet samt Middelhavet, og i noen grad Stillehavet. Dette gjaldt også de strategiske grunnlagsvurderingene for den sjømilitære planleggingen og byggeprogrammet for marinen som ble godkjent av tsaren sommeren 1907. Forholdet var det samme i november 1913, da marinens generalstab la frem for marineministeren sine tanker om marinens oppgaver når den pågående store utbyggingen skulle være avsluttet i 1918.

Den nye russiske marinen skulle tildeles en ny og ambisiøs oppgave, nemlig å forsvare forbindelseslinjene på havet. Det

¹⁵ M.S. Monakov: "Strategitsjeskije zadatsji VMF v poslednije 100 let", i *Morskoj sbornik*, nr. 10/1996, s. 15.

¹⁶ *Ibid.*, s. 16.

¹⁷ Jürgen Rohwer: "Alternating Russian and Soviet Naval Strategies", i Philip S. Gilette & Willard C. Frank, Jr. (red.): *The Sources of Soviet Naval Conduct*, Lexington/Toronto, 1990, s. 99.

¹⁸ M. Petrov: *Podgotovka Rossii k mirovoj vojne na more*, Moskva/Leningrad 1926 (med forord av M. Pavlovitsj), s. 7.

var snakk om tre slike forbindelseslinjer: mellom Atlanterhavet og Østersjøen, fra Det japanske hav til den russiske stillehavskysten, og mellom Svartehavet og Middelhavet. Behovet for å forsvare skipstrafikken over Nord-Atlanteren og Barentshavet til Arkhangelsk og den isfrie Kolafjorden var ikke nevnt.¹⁹ Nikolaj G. Kuznetsov, folkekommissær for marinen og samtidig marinens øverstkommanderende under Den store fedrelandskrigen 1941–1945, slår i sine erindringer fast at utbyggingen av den russiske marinen helt fra starten under Peter den Store hadde vært konsentrert om Østersjøen og Svartehavet. Det var der "datidens politiske stridsspørsmål ble avgjort".²⁰ Etter Tysklands angrep på Sovjetunionen i juni 1941 var Kuznetsov blant dem som måtte forholde seg til følgene av den svake utviklingen av marinestyrkene i nord.

Det var selvfølgelig nyanser innen dette bildet. Forestillinger om nordområdenes potensielle sjømilitære betydning fantes som en understrøm i russisk sjømilitær tenkning. Dette var likevel tanker som etter alt å dømme i liten grad opptok Tsaren og den øverste russiske militære ledelsen. Da tanken om en russisk marinehavn på den isfrie Murmankysten dukket opp for første gang i russisk offentlighet omkring 1880, var det konfliktfylte forholdet til den konkurrerende imperiemakten Storbritannia som lå til grunn. Det ble fremholdt at med utgangspunkt i isfrie baser i nord kunne russiske krigsskip angripe Storbritannias livsviktige forsyningslinjer. Samtidig ble det tatt til orde for at det måtte

¹⁹ M. Petrov: *Podgotovka Rossii k mirovoj vojne na more*. Det siste punktet er drøftet på s. 157. For en inngående drøftelse av Petrovs verk som del av 1920-årenes diskusjon om flåtens plass i USSRs forsvar, se M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 4. Flot dolzjen byt aktivnym", *Morskoj sbornik*, nr. 3/1991, s. 24–31. Petrovs rolle som en av forkjemperne for en havgående flåte av store linjeskip er omtalt i K.F. Sjatsillo: *Russkij imperializm i razvitije flota*, Moskva 1968, s. 8–11. Jeg takker Rolf Hobson som gjorde meg oppmerksom på Sjatsillos bok.

²⁰ N.G. Kuznetsov: *Nakanune*, annen og revidert utgave, Moskva 1969, s. 294.

bygges opp et militært nærvær i nord for å kontrollere og demme opp for det som ble sett som en truende norsk økonomisk og befolkningsmessig ekspansjon på Kolahalvøya. Behovet for å opprette et effektivt og helårs fangst- og fiskerioppsyn trakk i samme retning.

Tidlig på 1890-tallet tok regjeringen i St. Petersburg initiativ til å få undersøkt muligheten av å bygge en jernbane fra det sentrale Russland frem til Ishavet ved Kolafjorden.²¹ Den dynamiske finansministeren Sergej Ju. Witte, som omtaler saken i sine erindringer, legger vekt på at Aleksandr 3. var opptatt av at hovedhavnen for den russiske marinen måtte være isfri, og med fri utgang til verdenshavene. Murmankysten var det eneste området som tilfredstilte disse kravene, og Katarinahavn (i dag Poljarnoje) i Kolafjorden fremsto som det mest egnede stedet. Witte på sin side var på det rene med at en storstilt utbygging av en marinebase ved Kolafjorden forutsatte at området ble knyttet sammen med det sentrale russiske jernbanenettet.²²

En jernbane som bandt guvernementet Arkhangelsk sammen med øvrige Russland ble også sett som en forutsetning for en økonomisk utvikling av områdene i nord. Ved slutten av 1800-tallet var guvernementet, som også omfattet Kolahalvøya, i alt overveiende del utviklet ødemark: Det fantes ingen industri av betydning, ingen jernbane, og knapt brukbare helårsveier. Det var de sør-nordflytende elvene som utgjorde de viktigste ferdsselsårene. I kommunikasjonsmessig og økonomisk forstand var guvernementet nærmest isolert fra det øvrige Russland.

Det viste seg raskt at den militære ledelsen gikk entydig mot forslaget om å bygge en marinebase ved Kolafjorden og å

²¹ Kf. Tuomo Polvinen: *Die finnischen Eisenbahnen in den militärischen und politischen Plänen Russlands vor dem ersten Weltkrieg*, Helsinki 1962, s. 50–72.

²² Graf S. Ju. Witte: *Vospominanija. Detstvo. Tsarstvovaniija Aleksandra II i Aleksandra III (1849–1894)*, Berlin 1923, opptrykt i Haag 1968, s. 353–364.

legge en jernbane til Ishavet. Krigsministeriets representant i kommisjonen som ble satt til å utrede saken slo fast at byggingen av en slik base ville bli enormt kostbar, uten at det eksisterte et påtrengende behov for et sjømilitært nærvær i nord. Situasjonen ville bli en annen om den demografiske og økonomiske utviklingen i området skjøt fart. I så fall, ble det hevdet, ville de landmilitære så vel som de sjømilitære myndighetene ta opp spørsmålet om å sikre Russlands interesser i nord. Russiske militære myndigheter på denne tiden hadde ikke blick for den potensielle strategiske betydningen av hav- og landområdene i nord. Den militære ledelsen vurderte spørsmålet om å bygge en marinehavn i Kolafjorden utelukkende i forhold til behovet for å forsvare det lokale ressursgrunnlaget og lokale økonomiske interesser.²³

Den land- og sjømilitære ledelsen gikk inn for å konsentrere oppbyggingen av den russiske marinen til Østersjøen.²⁴ Det var da også dette som ble resultatet: Etter Alexander 3s død høsten 1894 ble tanken om å bygge en marinehavn ved Kolafjorden og knytte denne sammen med det russiske jernbanenettet lagt endelig til side. I 1899 ble det imidlertid åpnet en handelshavn i Katarinahavn, som samtidig ble omdøpt til Aleksandrovsk. Det ble også besluttet å bygge en jernbanelinje fra Vologda til Arkhangelsk. Byggingen ble påbegynt i 1894, og banen ble tatt i bruk i november 1897.

I årene før utbruddet av verdenskrigen var den russiske marineledelsen likevel ikke blind for at forbindelsen over isfrie havner på Murmankysten kunne ha betydning i en fremtidig europeisk storkrig. En bane til Kolafjorden var likevel ikke

²³ Det siste poenget er hentet fra G.P. Popov & R.A. Davydov: *Murman. Otsjerki istorii kraja XIX – natsjala XX v.*, Jekaterinburg 1999, s. 186, der det også er sitert fra generaløyntnant Sologubs vurderinger i spørsmålet om en marinehavn ved Nordishavet.

²⁴ Tuomo Polvinen: *Die finnischen Eisenbahnen*, s. 66ff. Polvinen hevder at den militære motstanden mot havne- og jernbaneprosjektet blant annet ble begrunnet med at dette ville føre til økt økonomisk utvikling som i neste omgang ville skape behov for forsvarsmessige tiltak. Dette bunner åpenbart i en feilaktig fortolkning av Sologubs utsagn.

med i den russiske regjeringens planer for jernbaneutbyggingen som ble offentliggjort før krigsutbruddet i 1914. Andre utbyggingsoppgaver ble sett på som mer påtrengende.²⁵ Det kan ha hatt betydning at Russland og de andre stormaktenes krigsplanlegging før krigsutbruddet i 1914 tok utgangspunkt i at en ny europeisk storkrig ville bli av kort varighet. Dermed fremsto spørsmålet om å sikre forsyningslinjene mellom Russland og landets vesteuropeiske allierte som mindre påtrengende.

Med utbruddet av verdenskrigen sommeren 1914 ble den strategiske betydningen av den nordlige sjøforbindelsen mellom Vest-Europa og Nordvest-Russland demonstrert. Forbindelsen over Østersjøen ble umiddelbart brutt, og da Tyrkia sluttet seg til sentralmaktene i slutten av oktober, ble også Svartehavs-stredene sperret for allierte skip. Kvitsjøen fryser til hver vinter, og det var derfor bare i sommerhalvåret at forsyninger kunne skipes til Arkhangelsk og sendes videre sørover med jernbane. Det ble også raskt klart at krigen ville komme til å trekke i langdrag, og dessuten få et omfang som stilte alle tidligere konflikter i skyggen. I desember 1914 ble det derfor besluttet å legge en jernbanelinje fra Petroskoj (nåværende Petrozavodsk i Karelia) til den isfrie Kolafjorden, som dermed endelig ville bli knyttet sammen med det sentrale russiske jernbanenettet. Ved endestasjonen i nord ble det samtidig besluttet å bygge en marinehavn, og byen Romanov na Murmane – etter marsrevolusjonen i 1917 omdøpt til Murmansk – ble grunnlagt. Byggingen av jernbanen tok til vinteren 1915, og allerede i november 1916 ble den nye linjen offisielt åpnet.²⁶ Fra årsskiftet 1916–17 ble det også stasjonert et antall russiske krigsskip ved Ishavet og Kvitsjøen.

Under verdenskrigen fikk Arkhangelsk, og fra slutten av 1916 Murmansk, stor betydning som utlastingshavn for

²⁵ Jens Petter Nielsen: "Ønsket tsaren seg en isfri havn i nord?", s. 619.

²⁶ Om byggingen av Murmansk-banen, se G.P. Popov & R.A. Davydov: *Murman. Otsjerkii istorii kraja XIX – natsjala XX v.*, s. 185–193.

skipstransportene av våpen og utstyr fra Russlands allierte. Faktisk ble det fraktet større mengder gods fra USA og Storbritannia til havnene i Nord-Russland under den første enn under den annen verdenskrig.²⁷ Men nettopp den dårlig utbygde infrastrukturen i nord og de svake kommunikasjonslinjene sørover – jernbanen til Murmansk var ensporet og dessuten bare brukbar deler av året – førte til at stadig større mengder av godset hopet seg opp i havnene i nord. Frykten for at disse varelagrene skulle falle i tyskernes hender var en del av begrunnelsen for ententemaktenes landsetting ved Arkhangelsk og Murmansk og engasjement i den russiske borgerkrigen fra sommeren 1918.

Sovjetiske trusselforestillinger: det ideologiske utgangspunktet

De sovjetiske sjø- og landmilitære trusselforestillingene i årene etter revolusjonen vokste dels ut av den kontinentale tradisjonen i russisk militærstrategisk tenkning, dels var de farget av kampen mot de vestlige intervensjonsstyrkene under borgerkrigen. Denne erfaringen syntes å bekrefte en ideologisk basert forestilling om Sovjet-Russland som en øy omgitt av fiendtlige stater. Den kommende krigen med de kapitalistiske land ville være en fortsettelse og utvidelse av det historiske oppgjøret mellom det undergangsdømte borgerskapet og det seierrike verdensproletariatet. Slike forestillinger var mer enn ideologiske slagord til bruk i den ytre og indre propaganda: Tanken om den kommende storkrigens klassekarakter lå til grunn for utviklingen av sovjetisk militærstrategisk tenkning og fikk tilslutning fra sovjetstatens fremste militære ledere.²⁸

En slik forståelse var utgangspunktet for det store verket *Den kommende krigen* (Budusjtsjaja vojna) som under

²⁷ Donald W. Mitchell: *A History of Russian and Soviet Sea Power*, London 1974, s. 310.

²⁸ V.A. Zolotarjov (red.): *Istorija voennoj strategii Rossii*, Moskva 2000, s. 192–193.

Mikhail N. Tukhatsjevskijs ledelse ble utarbeidet i Den røde hærs generalstab fra januar 1926 til sommeren 1928:

Den grunnleggende faktoren, som gjør at vi med nødvendighet vil bli trukket inn i en ny krig, er det faktum at U.S.S.R. er den eneste proletarstaten på jorden som bygger sosialismen mens det er omringet av kapitalistiske stater, og som er avantgarde og bolverk for den internasjonale revolusjonære bevegelsen.²⁹

Dette var utgangspunktet for landets forsvarsplanlegging, slik det for eksempel fremgår av en redegjørelse for situasjonen i nord, utarbeidet tidlig på 1920-tallet:

Den allmenne politiske situasjonen som for tiden gjør seg gjeldende i alle de europeiske land, gir oss ingen form for sikkerhet for en lengre fredsperiode. Så lenge Sovjetrepublikken er omgitt av stater med et borgerlig styresett er krigen uunngåelig.³⁰

Fraværet av krig med de kapitalistiske land siden avslutningen av intervensjonen under borgerkrigen³¹ ville innen overskuelig fremtid ta slutt. Én mulighet var at krigen ville komme som følge av at en koalisjon av kapitalistiske stater gikk til væpnet angrep på USSR. Angrepet ville ha som mål å avskaffe sosialismen i Russland, få kontroll over det russiske markedet og russiske råvarer, samt å bringe Russland under de kapitalistiske stormaktenes innflytelse. Men det store oppgjøret med de kapitalistiske land kunne også bli utløst av at USSR ville komme de "sosiale kreftene, som undergraver den kapitalistiske orden [...] til hjelp". Foranledningen kunne

²⁹ *Budusjtsjaja vojna. Tsjast I. Predislovije. Obsjtsjaja obstanovka*, l. 14.

³⁰ *Rossijskij Gosudarstvennyj Vojennyj Arkhiv* (Det statlige russiske militærarkiv – heretter RGVA), f. 25888, op. 15, d. 46, ll. 1–42, "Kratkoje vojenno-geografitsjeskoje opisanije Belomorskogo teatra vojennykh dejstvij", 1921.

³¹ Teksten bruker her det karakteristiske russiske uttrykket "mirnaja peredysjka" – som antyder en "pustepause" mellom to krigstilstander.

være en revolusjon i et av de ledende kapitalistiske land, eller et opprør i en av vestmaktens kolonier. Den fremtidige krigen ville uansett ha en "klassekarakter" og fremstå som "et sammenstøt mellom antagonistiske sosiale og økonomiske systemer, i form av verdenskapitalismens kamp mot den første sovjetstaten". Det var den første varianten – at USSR ble angrepet – som var lagt til grunn for redegjørelsen i *Den kommende krigen*. Den andre varianten – at USSR grep til våpen for å utnytte en revolusjonær situasjon i et annet land – ville kreve en "egen analyse".

Mikhail V. Frunze var inne på det samme i et av sine militærteoretiske verk fra 1920-tallet: "Mellom vår proletære stat og hele den øvrige borgerlige verden kan det bare herske en tilstand – en langvarig, innbitt, desperat krig på liv og død". Konflikten ville anta ulike former, og perioder med åpen krig kunne bli avløst av perioder med "avtalemessige forbindelser"³² – et annet uttrykk for det som i andre sammenhenger ble kalt "fredelig sameksistens". Som militær leder og teoretiker, og som en drivkraft bak de militære reformene midt på 1920-tallet, hadde Frunze avgjørende innflytelse på sovjetisk militær tenkning og på utviklingen av USSRs militærvesen.

Når dette allmenne trusselbildet ble konkretisert i form av militærstrategiske vurderinger, var det fortsatt de landmilitære trusler på det europeiske kontinent som dominerte russisk tenkning. Det fremtidige angrepet på USSR ville ha form av en "mer eller mindre omfattende koalisjon av borgerlige stater". Utover 1920-tallet mente man å se en stadig tydeligere konsolidering av en anti-sovjetisk blokk under britisk-fransk ledelse. Systemet av allianse- og støtteavtaler mellom Frankrike og de østeuropeiske land og de østeuropeiske land

³² M. Frunze: *Jedinaja vojennaja doktrina i Krasnaja armija*, her sitert etter M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 2. «Kakoj R.S.F.S.R. nuzjen Flot?» 1923-1925 gg.", i *Morskij sbornik*, nr. 12/1990, s. 20.

mellom ble sett på som ledd i de kapitalistiske maktens forberedelser til det kommende angrepet på USSR.³³

Med tanke på landbasert militærmakt, var det Polen og Frankrike som ble sett som USSRs mektigste og sannsynlige militære motstandere på kontinentet. I følge *Den kommende krigen* ville den akutte krigsfaren oppstå i det øyeblikk Tyskland lot seg trekke med i den antisovjetiske koalisjonen, eller som et minimum fremsto som en velvillig nøytral. Polen, som sammen med Romania utgjorde kjernen i blokken av fiendtlige nabostater langs USSRs vestgrense, ville ikke risikere krig uten å ha sikret seg mot Tyskland. Frankrike og Storbritannia ville støtte opp under et angrep fra de mindre kontinentaleuropeiske maktene med egne tropper eller gjennom leveranser av våpen og utstyr.³⁴ De indre motsetningene i den kapitalistiske verden – et kjernepunkt i Lenins analyse av imperialismen som ”kapitalismens høyeste stadium” – ville likevel bestå, og USSR ville derfor ikke oppleve et samlet angrep fra alle de kapitalistiske land.³⁵

Sverige, Norge og Danmark ble regnet med blant en gruppe av land som av ”geografiske, økonomiske og politiske grunner ikke er interessert i krig med U.S.S.R.”. Deres militære og økonomiske makt var dessuten så liten, at de i det hele tatt ikke var i stand til å føre en selvstendig ”storpolitikk”. Under

³³ Rossijskij Gosudarstvennyj Arkhiv Vojenno-Morskogo Flota (Det russiske statlige arkiv for marinen – heretter RGAVMF), f. r-1483, op. 1, d. 51, ”Vojennaja podgotovka ...”.

³⁴ Se f.eks. ”Budusjtsjaja vojna. Tsjust I. Predislovije. Obsjtsjaja obstanovka”, l. 27ff. Se også Lennart Samuelson: *Plans for Stalin's War Machine. Tukhachevskii and Military-Economic Planning, 1925–1941*, Birmingham 2000. Enkelte utfyllende detaljer i samme forfatters *Soviet Defence Industry Planning. Tukhachevskii and Military-Industrial Mobilisation 1926–1937*, Stockholm 1996, s. 105–117.

³⁵ Frunze var inne på det samme – i tillegg til krigen mellom de kapitalistiske stater og USSR, ville det bryte ut kriger mellom de enkelte kapitalistiske land. Denne retningen i sovjetisk tenkning om forholdet mellom stater har sitt ideologiske fundament i Lenins verk *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium*, skrevet våren 1916 og utgitt første gang i Petrograd tidlig i 1917.

en krig ville de erklære seg nøytrale og forsøke å holde seg utenfor konflikten mellom stormaktene. De skandinaviske lands stilling under en storkrig ville ha betydning for den antisovjetiske blokkens mulighet til å gjennomføre en blokade av USSR. For USSR ville de kunne tjene som et mulig bindeledd til andre nøytrale land i Europa, og dessuten som en kilde til informasjon om situasjonen i de kapitalistiske land – en åpenbar henvisning til situasjonen i årene umiddelbart etter oktoberrevolusjonen. En tilsvarende luke i den forventede blokaden ville kunne oppstå i øst – gjennom Afghanistan, Kina, og muligens også Tyrkia og Japan. Det ble regnet med at Storbritannia og Frankrike ikke ville avse de militære ressurser som skulle til for å presse de nøytrale land til full deltakelse i blokaden av Sovjetunionen.³⁶

I disse trusselforestillingene hørte Litauen, Latvia og Estland til gruppen av stater som ville inngå i en antisovjetisk koalisjon. Forholdet til Finland ble derimot karakterisert som det minst konfliktfylte blant Sovjetunionens europeiske nabostater. Finland, heter det i *Den kommende krigen*, hadde full rett til en selvstendig eksistens. Det var likevel flere forhold som presset Finland inn i den imperialistiske leir, slik at også Finland måtte regnes som en sannsynlig fiende ved en konflikt. Andre europeiske land, som Sveits, Østerrike, Spania og Portugal, ble langt på vei sett som irrelevante.³⁷

Norge i sovjetisk utenrikspolitikk

Et brev fra mai 1926 fra viseutenrikskommissær Maksim M. Litvinov til Aleksandr M. Makar, USSRs nyutnevnte sendemann i Kristiania, gir et eksempel på hvordan den klare stormaktsorienteringen i sovjetisk utenrikspolitikk satte rammene for forholdet til Norge:

³⁶ ”Budusjtsjaja vojna”, l. 33–34.

³⁷ ”Budusjtsjaja vojna”, l. 33–34. Se også M. Monakov: ”Sudby doktrin i teorij. 8. Flot dlja «maloj vojny»”, i *Morskoj sbornik*, nr. 3/1994, s. 34–35.

De forstår selvfølgelig at lille Norge ikke er i stand til å spille rollen som en selvstendig faktor i forholdet mellom statene. Landet er uten egne råstoffer, dets velstand avhenger av at dets handelsflåte nyter godt av fri skipsfart. Landets fastlandsnabo er det relativt mektige Sverige, og fra sjøsiden ligger det åpent for angrep fra sterkere sjømakter. Mest av alt er det utsatt for økonomisk og politisk press fra Storbritannia. Presset som tidligere ble øvd på de små statene direkte, drives nå i tillegg også gjennom Folkeforbundet.

Det ville likevel være galt å "ignorere Norge og la dets underordnede rolle få oss til helt å se bort fra landet i den internasjonale politikk". Det var dessuten grunnlag for en viss optimisme: Norges nære forhold til de vestlige stormaktene, Storbritannia i særdeleshet, var nemlig blitt "pådyttet landet". Norge ville derfor benytte "enhver passende anledning" til å "forsøke å kvitte seg med, eller i hvert fall svekke, dette samarbeidet". For USSR gjaldt det å legge forholdene til rette for at land som Norge ville velge "en mer eller mindre villig nøytralitet". De sovjetiske diplomatenes virksomhet i Norge skulle ha som en hovedmålsetting å "bygge opp under den allerede eksisterende misnøye med presset utenfra". Sovjetunionen ønsket at de små landene skulle styrke sin posisjon i internasjonal politikk, at de skulle utbygge sin uavhengighet og "forøke sin motstandskraft mot stormaktens begjær".³⁸

Litvinovs karakteristikkk i brevet til Makar utgjør en god oppsummering av forestillingene og målsettingene som lå til grunn for den sovjetiske politikken overfor Norge og andre av landets småstatsnaboer gjennom store deler av mellomkrigstiden: Målet var å svekke disse landenes bånd til

³⁸ Viseutenrikskommisær M.M. Litvinov til A.M. Makar, 18. mai 1926, gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917-1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*, Oslo 1995 (russisk utgave *Sovetsko-norvezjskije otmosjenija 1917-1955*, Moskva 1997), dokument nr. 105. Dette og andre russiske dokumenter i denne dokumentasjonen er hentet fra *Arkhiv Vnesnej Politiki Rossijskoj Federatsii* (Den russiske føderasjons utenrikspolitiske arkiv - heretter AVPRF).

andre stormakter og stormaktsgrupperinger – og samtidig bygge ut deres forbindelser til Sovjetunionen. Det ble tatt for gitt at de kapitalistiske stormaktene ville søke å utnytte småstater som Norge som brikker i sine langsiktige anti-sovjetiske planer. For de sovjetiske diplomatene i Oslo var det dermed en selvfølgelig oppgave å følge med i utviklingen av Norges forhold til de enkelte stormakter og stormaktsgrupperinger, deriblant den norske politikken i Folkeforbundet. For Sovjetunionen gjaldt det å bidra til at Norge ville holde seg nøytral i tilfelle krig. Sovjetregjeringen burde derfor i så stor grad som mulig unngå alt som kunne skape komplikasjoner i det norsk-sovjetiske forholdet.³⁹

Selv i et slikt stormaktsperspektiv var Norge likevel i utkanten av sovjetregjeringens utenrikspolitiske og militærstrategiske interessefelt. Følelsen av å være plassert i periferien kommer klart frem i et brev Fjodor A. Mikhajlov skrev til Litvinov tidlig i 1922. Et par måneder var Mikhajlov kommet til Kristiania som leder for det nyopprettede russiske handelskontoret:

Jeg er redd for at De ikke er særlig opptatt av mine saker; at De gjør Deres beste for å glemme innholdet i mine telegrammer, og at De med god grunn avfeier som bagateller i forhold til de verdenspolitiske spørsmål saker som her, i en liten by i et lite land, fremstår for meg som svært viktige.⁴⁰

Jakov Z. Surits var inne på det samme i en av sine første rapporter etter at han senere i 1922 overtok etter Mikhajlov som handelsrepresentasjonens leder. Til tross for at den norske regjeringen understreket sitt ønske om å opprettholde et godt forhold til Russland, mente Surits det var begrenset

³⁹ AVPRF, f. 0116, op. 13, p. 115, d. 280, ll. 19-23, "Kratkij obzor sovetsko-norvezjskikh vzaimootnosjenij za 1930 - 1933 god.", datert 5. desember 1933, signatur uklar.

⁴⁰ AVPRF, f. 04, op. 30, p. 199, d. 52326, ll. 1-3, Mikhajlov til Litvinov, 10. januar 1922.

hva Russland kunne oppnå i Norge eller i de andre skandinaviske land. Han anbefalte derfor at sovjetregjeringen burde ta sikte på å opprette én representasjon som skulle dekke Sverige, Norge og Danmark. Å opprettholde representasjoner i hvert enkelt land svarte ikke til "[det begrensede] omfanget av [Sovjet-Russlands] interesser i Skandinavia".⁴¹

Inntil midten av 1930-tallet viet den statskontrollerte sovjetiske pressen de skandinaviske land liten oppmerksomhet. I den grad Skandinavia og Norge ble omtalt i en utenriks- eller sikkerhetspolitisk sammenheng, var analysen stort sett begrenset til å slå fast at det ene eller annet land var i ferd med å bli, eller allerede var blitt, omdannet til et "oppmarsjområde", *platsdarm* (fra fransk *place d'armes*), for de kapitalistiske stormaktenes anti-sovjetiske aggressive planer. Det var den samme tankegangen som i skarpere form kom til uttrykk i forhold til Finland, og som utgjorde den strategiske begrunnelsen for det sovjetiske angrepet som innledet den finsk-sovjetiske Vinterkrigen 1939–1940. Under forhandlingene i Moskva høsten 1939 skal den finske forhandlingslederen, Finlands senere president Juho Kosti Paasikivi, ha spurt Stalin hvordan USSR kunne frykte et angrep fra lille Finland: Stalin svarte at USSR ikke fryktet Finland, "Finland er en altfor liten stat til å angripe Sovjetunionen, men en stormakt kan bruke Finland mot Sovjetunionen".⁴²

I forhold til Norge ble det inntil siste del av 1930-tallet sagt lite eller ingenting om hva Norge som "oppmarsjområde" faktisk kunne innebære i form av operasjonelle eller militærstrategiske realiteter. Ikke uten grunn kunne den

norske sendemannen i Moskva fra 1924 til 1939, den erfarne diplomaten Andreas Tostrup Urbye, våren 1936 slå fast at de sovjetiske lederne, med deres "utpregede stormaktsmentalitet", inntil da hadde betraktet Norge og de skandinaviske land som en "quantité négligeable" i stormaktspolitikken.⁴³ Fra midten av 1930-tallet førte imidlertid fremveksten av en militær trussel fra Tyskland til at Norge, og i særdeleshet Nord-Norge, fikk en mer fremtredende plass i sovjetisk militærstrategisk tenkning.

I den grad de sovjetiske beslutningstakerne fra 1925 og frem til midten av 1930-tallet engasjerte seg direkte i håndteringen av forholdet til Norge, gjaldt det for en stor del spørsmål knyttet til hav- og landområdene på Nordkalotten. Det var her Norge og Sovjetunionen hadde sin mest omfattende kontaktflate. Det sovjetiske engasjementet tok imidlertid utgangspunkt i økonomiske og vitenskapelige behov og målsettinger, med de regionale myndighetene i Nord-Russland i en viktig rolle som pådrivere for å ivareta lokale interesser. Konkretiserte militærstrategiske elementer synes å ha vært underordnet eller langt på vei fraværende. Det samme var etter alt å dømme tilfelle når det gjelder den sovjetiske politikken i Svalbard-spørsmålet frem til den norsk-sovjetiske hestehandelen i februar 1924.⁴⁴ Det var først fra midten av 1930-tallet at den norske Atlanterhavs-kystens militærstrategiske betydning kom i fokus også på sovjetisk side.

Det var likevel mer enn de bilaterale sakene knyttet til samhandelen og striden om grenselinjer og fangstrettigheter i Nordishavet som sørget for at Norge ikke forsvant fra den sovjetiske utenriks- og sikkerhetspolitiske agenda på 1920-tallet og første del av 1930-tallet. Også Norge ble trukket inn

⁴¹ AVPRF, f. 04, op. 30, p. 199, d. 52326, Surits til Ganetskij, 28. juni 1922.

⁴² Her gjengitt etter Roy Allison: *Finland's Relations with the Soviet Union, 1944–1984*, London 1985, s. 18. Andre legger en tilsvarende bemerkning i munnen på Molotov, kf. O. Manninen & N.I. Barysjnikov: "Peregovory osenju 1939 goda", i Oli Vehviläinen & O.A. Rzesjevskij (red.): *Zimnjaja vojna 1939–1940. Kniga 1. Polititsjeskaja istorija*, Moskva 1999, s. 122.

⁴³ UD, H 62 C 6/28, Urbye til Utenriksdepartementet, 21. mai 1936.

⁴⁴ Kf. Gyrid Celius: "Sovjet-Russlands Svalbard-politikk 1920–1925", SMU-Rapport nr. 1/97, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim 1997; samt Sven G. Holtmark: *A Soviet Grab for the High North?*

i sovjetregjeringens forsøk på å bedre landets situasjon med tanke på det kommende angrepet fra de kapitalistiske stormaktene. Ett av virkemidlene var å slutte bindende sikkerhetsoverenskomster med flest mulig av landets naboer. Avtalene var bygget rundt bestemmelser om ikke-angrep og nøytralitet i tilfelle en av partene ble angrepet av en tredjepart.

Mellom 1925 og 1933 ble det inngått nøytralitets- og ikke-angrepsavtaler med de fleste land som grenset opp til USSR.⁴⁵ Hensikten var å legge formelle hindre i veien for at nabostatene ville stille sitt territorium til disposisjon for en militær oppmarsj mot Sovjetunionen, eventuelt la seg trekke med i et angrep på USSR fra de vestlige stormaktenes side. Samtaler med Norge ble innledet på slutten av 1920-tallet, men forble resultatløse grunnet de to partenes ulike oppfatninger om hva man egentlig forhandlet om: Den norske regjeringen var interessert i en voldgiftsavtale slik den hadde sluttet med en rekke andre stater. Sovjetregjeringen motsatte seg voldgift på prinsipielt grunnlag – i en verden behersket av motsetningen mellom kapitalismen og sosialismen var forestillingen om voldgift meningsløs – og var utelukkende interessert i bestemmelsen om ikke-angrep.

Samme målsetting lå til grunn da sovjetregjeringen tok initiativet til den såkalte "øst-protokollen" av 9. februar 1929. Gjennom denne forpliktet USSR og flere av landets naboer seg til å respektere Briand-Kellogg-pakten selv før den formelt trådte i kraft. I forlengelsen paktens forbud mot angrepskrig, gikk sovjetregjeringen deretter inn for å slutte en avtale om "definisjon av en aggressor" – nok et instrument for

⁴⁵ I det nordisk-baltiske området inngikk USSR følgende avtaler om nøytralitet og ikke-angrep: med Litauen, 28. september 1928, tekst i *Dokumenty vnesnjej politiki SSSR* (heretter *DVP SSSR*), bind IX, s. 446ff.; med Finland, 21. januar 1932, russisk tekst i *DVP SSSR*, bind XV, s. 45ff.; med Latvia, 5. februar 1932, russisk tekst i *ibid.*, s. 83ff.; med Estland, 4. mai 1932, russisk tekst i *ibid.*, s. 296ff. Avtaler ble også sluttet med Polen (25. juli 1932), Frankrike (29. november 1932), og Italia (2. september 1933).

å forhindre at et militært angrep på Sovjetunionen kunne finne sted med henvisning til gjeldende folkerett.⁴⁶ Også den sovjetiske motstanden mot å annullere den såkalte Integritetstraktaten av 1907 var motivert av ønsket om å bevare en avtale som i hvert fall på papiret begrenset stormaktenes muligheter til å skaffe seg militære støttepunkt i Norge.⁴⁷

Fra Norge var den geografiske avstanden heller ikke stor til et område som spilte en mer fremtredende rolle i sovjetisk utenriks- og sikkerhetspolitikk: Østersjøen, Finland, de baltiske statene og Polen. Fra midten av 1920-tallet og til midten av 1930-tallet var det i stor grad Norges faktiske eller antatte tilknytning til sikkerhetsproblemene i Østersjøen og Baltikum som var foranledningen til at landet fra tid til annen dukket opp i sovjetisk utenriks- og sikkerhetspolitisk retorikk. I særdeleshet var sovjetregjeringen opptatt av muligheten av et tettere samarbeid mellom på den ene siden Sverige, Danmark og Norge, og på den andre siden ulike kombinasjoner av Finland, de tre baltiske land og Polen. Spørsmålet om det nordiske eller skandinaviske samarbeid⁴⁸ ble et hovedelement i Sovjetunionens politikk overfor de skandinaviske land og Finland gjennom hele mellomkrigstiden.

På 1920-tallet gjorde det seg åpenbart gjeldende ulike tolkninger av de sikkerhetspolitiske konsekvensene for Sovjetunionen av et mulig forsvarssamarbeid mellom de

⁴⁶ Avtalen ble sluttet i juli 1933 i London mellom USSR og elleve nabostater, deriblant Polen, Latvia og Estland. En tilsvarende definisjon var bakt inn i ikke-angrepsavtalen med Finland. De skandinaviske land ble invitert til å slutte seg til, men var lite villige til å inngå en slik form for særavtale på siden av Folkeforbund-systemet og Briand-Kellogg-pakten. Russisk tekst til avtalen i *DVP SSSR*, bind XVI.

⁴⁷ Kf. Patrick Salmon: "Foreign policy and national identity. The Norwegian integrity treaty 1907–1924", *Forsvarsstudier*, nr. 1/1993.

⁴⁸ Det russiske materialet omtaler som regel det "skandinaviske" samarbeidet, selv om nettopp Finlands rolle ofte var en hovedsak i den sovjetiske argumentasjonen. Jeg vil i det følgende bruke uttrykket "nordisk" i den grad Finland inngikk i de faktiske eller antatte samarbeidsprosjektene.

nordiske land. Utenrikskommisæreren selv, Georgij V. Tsjitsjerin, ga i flere sammenhenger uttrykk for at et militært sterkt og samlet Norden ville ha større mulighet til å motsette seg de kapitalistiske stormaktenes renkespill. Det samme gjorde viseutenrikskommisær Maksim M. Litvinov.⁴⁹ Fra slutten av 1920-tallet ble bildet klarere: I årene som fulgte kom den sovjetiske avvisende holdningen til tanken om nordisk forsvarssamarbeid entydig og offentlig til uttrykk. En serie innlegg i sovjetisk presse⁵⁰ kulminerte i første omgang med en artikkel i regjeringsorganet *Izvestija* i slutten av august 1929. Artikkelen formulerte flere av forestillingene som lå til grunn for sovjetregjeringens Norden-politikk.

Ifølge artikkelforfatteren, som opptrådte under pseudonymet Jarisov, pågikk det aktive bestrebelser på å danne en "nordlig entente". Det var særlig på baltisk, finsk og polsk hold man hadde støttet opp om en blokkdannelse, og det var muligheten av et utvidet finsk-svensk og baltisk-svensk militært samarbeid som i første rekke opptok artikkelforfatteren. Norge eller Danmark var bare omtalt i forbigående. I Sverige, der borgerskapet la for dagen "voksende imperialistiske tendenser", skulle det finnes sterke krefter som arbeidet for å bringe til veie en nordisk-baltisk blokk. Ikke minst skulle svenske militære lenge ha drømt om et nordisk forsvarssamarbeid. Alt i alt mente forfatteren å vite at arbeidet med "den nordlige entente" hadde kommet forbi startfasen, og endog allerede utgjorde en trussel mot Sovjetunionen.⁵¹ Viseutenrikskommisær Maksim M. Litvinov fremførte et lignende budskap i en utenrikspolitisk redegjørelse for den sentrale eksekutivkomiteen (*Tsentralnyj Ispolnitelnyj Komitet*, TsIK) i desember samme år. Blant annet

⁴⁹ Mer om dette i Sven G. Holtsmark: "Enemy springboard or benevolent buffer? Soviet attitudes to Nordic cooperation, 1920-1955", *Forsvarsstudier* 6/1992.

⁵⁰ Se for eksempel artikler i *Izvestija*, 22. november 1928, og i *Vetsjernjaja Moskva*, 19. november 1928.

⁵¹ *Izvestija*, "Den Nordlige Entente", 29. august 1929.

hevdet han at "visse kretser i Sverige" hadde imperialistiske planer østover.⁵²

Artiklene i sovjetisk presse sommeren og høsten 1929 og Litvinovs tale markerte at spørsmålet om det nordiske samarbeid nå var blitt et hovedelement i den sovjetiske vurderingen av utviklingen i Norge og Norden. Et "nordisk forsvarsmøte" som ble arrangert i Stockholm i desember kan ha bidratt til å styrke den sovjetiske mistenksomheten. På møtet tok flere fremtredende skandinaviske politikere til orde for et skandinavisk forsvarssamarbeid.⁵³ I *Izvestija* ble møtet omtalt som "antisovjetkonferansen i Stockholm".⁵⁴ I årene som fulgte ble debatten om det nordiske samarbeidet fulgt med årvåkenhet og mistenksomhet fra sovjetisk side. En artikkel i Leningrad-avisen *Krasnaja Gazeta* i mars 1932 tok for seg for seg angivelige planer om å virkeliggjøre forestillingen om "Pan-Baltikum" og "Nordens Entente". Planene var ledd i britenes arbeid for å omdanne Skandinavia til et "oppmarsjområde" for det kommende "angrepet på USSR". Konklusjonen var klar: Forestillingen om en "Nordens Entente" var i sitt vesen og utspring rettet mot "faren fra Øst", altså Sovjetunionen.⁵⁵

De sovjetiske utspillene ble selvsagt lagt merke til i de nordiske land. I Norge fikk *Izvestija*-artikkelen en større leserkrets ved at den ble gjengitt i sin helhet i NKP-avisen *Norges Kommunistblad*. I en kort kommentar føyde redaksjonen til at Jarisovs artikkel måtte "tjene som et varsel også for de norske arbeidere".⁵⁶ Den tidligere norske handelsrepresentanten i Moskva, J.F.W. Jakhelln, fortalte om den respekt, ja i noen tilfeller frykt, som myndighetene i

⁵² Talen er gjengitt i *DVP SSSR*, bind XI, dokument nr. 355, Litvinovs tale for TsIK den 4. desember 1929.

⁵³ Sven G. Holtsmark & Tom Kristiansen: "En nordisk illusjon? Norge og militært samarbeid i Nord, 1918-1940", *Forsvarsstudier* 6/1991, s. 45ff.

⁵⁴ UD, H 62 C, legasjonen i Moskva til UD, 14. desember 1929.

⁵⁵ Se for eksempel en artikkel i *Krasnaja Gazeta* den 20. mars 1932.

⁵⁶ *Norges Kommunistblad*, "En skandinavisk-baltisk blokk mot Sovjet-Unionen", 21. september 1929.

Moskva skulle ha lagt for dagen overfor angivelig svenske ambisjoner i det baltiske området.⁵⁷ I oktober 1930 tok sendemann Andreas T. Urbye opp de sovjetiske påstandene i en samtale med påtroppende utenrikskommisær Litvinov. Urbye fremholdt at forestillingen om at Norge skulle gå inn for en skandinavisk, enn si skandinavisk-baltisk blokk mot rettet mot Russland, var det reneste "Unsinn".⁵⁸

Hitlers maktovertakelse i Tyskland i januar 1933 og den stadig økende spenningen i Europa i årene som fulgte førte til at Norge og de nordiske land kom til å innta en mer synlig plass i sovjetregjeringens utenrikspolitiske utspill og retorikk. Utviklingen i Europa førte likevel ikke til noen umiddelbar endring i grunnelementene i Sovjetunionens utenrikspolitiske linje i forhold til de nordiske land. Tvert i mot: Høsten 1934 og tidlig i 1935 ble det gjennom sovjetisk presse og gjennom diplomatiske kanaler gjennomført en kraftig kampanje mot angivelige planer om å opprette en form for militær-politisk allianse mellom de tre skandinaviske land og Finland. Det ble gjort klart at enhver endring i *status quo* i Norden ville tjene de anti-sovjetiske, aggressive stormakter. At kampanjen ble satt i gang på dette tidspunktet reflekterte at den økende spenningen i Europa førte til at tanken om et utvidet nordisk samarbeid på denne tiden var gjenstand for offentlig debatt og dessuten hadde en viss oppslutning i de skandinaviske land. Dette gjaldt ikke minst forslagene om en eller annen form for skandinavisk eller nordisk forsvarsforbund.⁵⁹

Sider av den sovjetiske argumentasjonen var likevel symptomatiske for den endrede situasjonen i Europa og den sovjetiske utenrikspolitiske kursendringen som nå var i gang. Mens det nordiske samarbeidet tidligere ble sett på som et ledd i Storbritannias og Frankrikes aggressive planer, var det nå

⁵⁷ UD, H 62 B, Jakhelln til UD, 31. oktober 1929.

⁵⁸ UD, H 62 C, legasjonen i Moskva til UD, 16. oktober 1930.

⁵⁹ Kf. Sven G. Holtmark & Tom Kristiansen: "En nordisk illusjon?", s. 57ff.

først og fremst Tyskland som ble tildelt denne rollen. Det tok likevel tid før det sovjetiske propagandaapparatet trakk de fulle konsekvensene av den nye situasjonen. Det kunne derfor forekomme at forslagene om nordisk utenrikspolitisk og militært samarbeid ble fordømt som uttrykk for så vel tyske som britiske anti-sovjetiske planer. Den avgjørende endringen i sovjetregjeringens holdning kom med erkjennelsen av at USSR og de ikke-fascistiske kapitalistiske stormaktene kunne enes om å bygge barrierer mot trusselen fra Tyskland. Denne nye virkelighetsoppfatningen kom blant annet til uttrykk gjennom den sovjetisk-franske støteavtalen av 2. mai 1935. Dermed ble det også mulig å se på former for regionalt samarbeid mellom Europas småstater som elementer i forsvarsverket mot nazistisk aggresjon. Det var imidlertid ikke før sommeren 1935 at den nye sovjetiske utenrikspolitikken, sentrert rundt begrepene "kollektiv sikkerhet" og "folkefront", fikk sitt endelige gjennombrudd.

Interne sovjetiske dokumenter synes å gjøre det klart at den sovjetiske bekymringen over konsekvensene av et nordisk militært samarbeid var ekte nok.⁶⁰ Det ble tatt for gitt at dette først og fremst ville tjene til å befeste Finlands, og dermed Tysklands, innflytelse over de skandinaviske lands utenrikspolitikk.⁶¹ En nordisk "blokk" kunne dessuten bli utnyttet av Storbritannia i en fremtidig krig med Sovjetunionen.⁶² I et internt arbeidsdokument ble det fremhevet at de baltiske land ikke lenger egnet seg som et oppmarsjområde for en aggressiv stormakt – dertil var de for svake i forhold til Den røde armé. Dermed var de skandinaviske land og Finland i ferd med å overta rollen som "platsdarm" for et angrep på USSR.⁶³ Viseutenrikskommisær Boris S. Stomonjakov noterte seg med

⁶⁰ Se diverse dokumenter i DVP SSSR, bind XVII, Moskva 1971.

⁶¹ Kf. Sven G. Holtmark: "A Soviet Grab for the High North?", s. 34.

⁶² DVP SSSR, bind XVII, nr. 273, Stomonjakov til Kollontaj, 27. september 1934.

⁶³ AVPRF, f. 0116, op. 16, p. 116, d. 293, ll. 32–34, Konits' notat til et planlagt brev til sendemennene i Danmark og Norge, 27. november 1934.

tilfredshet at den kraftige sovjetiske pressekampanjen i 1934 ikke hadde gått upåaktet hen, og at den hadde bidratt til å "styrke de nøytralistiske elementene" i Sverige, Danmark og Norge. De sovjetiske diplomatene skulle oppmuntre de skandinaviske land til å føre en utenriks- og sikkerhetspolitikk basert på "fred og nøytralitet".⁶⁴

I de skandinaviske land og i Finland var diskusjonene om et regionalt forsvarssamarbeid knyttet sammen med spørsmålet om hva slags militært forsvar disse landene skulle ha, og i siste instans til størrelsen på forsvarsbevilgningene. Det lå i kortene at forkjemperne for et skandinavisk eller nordisk militært samarbeid samtidig var tilhengere av et sterkere forsvar i hvert enkelt land. En tilsvarende forbindelse fantes på sovjetisk side: Motstanden mot enhver form for nordisk militært og politisk samarbeid gikk hånd med en like klart uttrykt motvilje mot opprustning eller økning i de skandinaviske forsvarsbudsjettene. Selv da den offentlige kampanjen mot forsvarssamarbeidet var i ferd med å ebbe ut, ble enhver agitasjon til fordel for økt satsing på forsvaret i de nordiske land karakterisert som "militaristisk", "nasjonalistisk" og "anti-sovjetisk".⁶⁵

Sovjetregjeringens holdninger til det nordiske samarbeidet og i rustningsspørsmålet ble avspeilet i den skandinaviske kommunistpressen,⁶⁶ deriblant i NKPs hovedorgan *Arbeideren*.⁶⁷ Som et ekko av artiklene i sovjetisk presse, slo

⁶⁴ DVP SSSR, bind XVII, dokument nr. 405, Stomonjakov til Tikhmenev og Kollontaj, 27. november 1934.

⁶⁵ Se for eksempel en artikkel i tidsskriftet *Mirovoje khozjajstvo i mirovaja politika*, nr. 12, desember 1935, der det ble hevdet at Tyskland var sterkt interessert i at Sverige bygget opp sitt militære apparat med tanke på å delta i "kampen mot Sovjetunionen" (s. 111). Tilsvarende argumenter ble fremført i den interne sovjetiske diplomatiske korrespondansen.

⁶⁶ Kf. en artikkel i det danske *Kommunistisk tidsskrift*, årgang 3 (1935), s. 10–15, Bakken Lauridsen, "Den skandinaviske Blok".

⁶⁷ *Arbeideren*, forløperen til NKP-avisen *Friheten*, hadde inkorporert Norges *Kommunistblad* og overtatt rolle som NKPs hovedorgan i 1929. *Arbeideren* er blitt gjennomgått systematisk for årene 1934–1939. Synspunktene som kom til uttrykk i NKPs hovedorgan kan uten videre overføres til situasjonen

Arbeideren fast at det nordiske utenriksministermøtet i september 1934 hadde vedtatt en rekke tiltak som hadde som formål å gi støtte til Tyskland i en krig mot Sovjetunionen – noe som selvsagt ikke var tilfelle. I følge avisen var en nordisk "blokk", rettet mot Sovjetunionen, langt på vei allerede et faktum.⁶⁸ Avisen krevde at regjeringen trakk Norge ut av dette angivelige samarbeidet.⁶⁹ Tilsvarende gikk avisen hardt ut mot alle forslag om økte forsvarsbevilgninger. De svenske og norske sosialdemokratene ble angrepet for å være på glid mot en mer forsvarsvennlig posisjon – noe som i og for seg var riktig. Undertegnelsen av den fransk-sovjetiske avtalen av 2. mai 1935, som blant annet inneholdt en eksplisitt oppfordring til økte franske forsvarsanstrengelser, skapte forvirring blant norske kommunister.⁷⁰ Inntil videre fortsatte NKP likevel sin agitasjon mot norsk opprustning.

Holdningen som kom til uttrykk i *Arbeideren* reflekterte beslutninger i NKPs øverste organer. I mars 1935 vedtok politbyrået i NKP en resolusjon som fordømte den norske regjeringen for at den ledet landet inn i forberedelsene til en ny "imperialistisk krig" og at landet deltok i den "skandinaviske krigsblokken" under svensk ledelse. Denne "blokken" var rettet mot Sovjetunionen, og var inspirert av Tyskland og (sic) Storbritannia.⁷¹ Som ett eksempel på de nordiske regjeringens aggressive hensikter, viste resolusjonen til at de nordiske utenriksministrene skulle ha diskutert planer om å utvikle Ålandsøyene til en base for ubåtkrigføring mot USSR – et utslag

i Sverige og Danmark. Det var i disse årene ikke rom for meningsforskjeller mellom de skandinaviske kommunistpartiene (eller mellom disse og det sovjetiske partiet) i sentrale innenriks- eller utenrikspolitiske spørsmål.

⁶⁸ *Arbeideren*, 7. januar 1935.

⁶⁹ *Arbeideren*, 29. mars 1935.

⁷⁰ Kf. *Arbeideren*, 31. mai 1935, "Kampen mot Hitlernazismen er kampen om makten".

⁷¹ Også de sovjetiske diplomatene i Oslo mente åpenbart at tanken om nordisk militært samarbeid kunne være inspirert av så vel tyskerne som britene. Kf. f.eks. AVPRF, f. 0116, op. 16, p. 116, d. 197, l. 26, Ananov til Berjozov, 24. desember 1934.

av kommunistenes vel utviklede hang til konspirasjonsteorier med svak forankring i virkeligheten. NKPs politbyrå var like entydig i sin avvisning av norsk opprustning.⁷² NKPs anti-militære plattform ble bekreftet så sent som på partiets femte landsmøte i 1936.

Den sovjetiske kampanjen mot nordisk militært og politisk samarbeid ebbet ut tidlig i 1935. Frem til sommeren og Komintern-kongressen samme år ble den nye linjen i sovjetregjeringens utenrikspolitikk, som fikk sitt uttrykk i begrepene "kollektiv sikkerhet" og "folkefront", konsolidert. Omsatt i praktisk politikk innebar doktrinen om "kollektiv sikkerhet" at det skulle slutes et nettverk av garanti- og støtteavtaler mellom de europeiske maktene. Målet var å forhindre eller møte fremfor alt tysk aggresjon. Etter å ha sluttet seg til Folkeforbundet i 1934, ble sovjetregjeringen en sterk forsvarer for de sikkerhetspolitiske elementene i Folkeforbundets Pakt, deriblant muligheten til å anvende politiske, økonomiske eller militære sanksjoner mot en aggressor. Omvurderingen tvang frem nye sovjetiske holdninger til grunnelementene i den norske og nordiske utenriks- og sikkerhetspolitiske debatt: nøytralitetspolitikken, opprustningsspørsmålet og det nordiske samarbeid. Den nye sovjetiske politikken tok utgangspunkt i forestillingen om Norge og de nordiske land som et strategisk buffer mellom et aggressivt Tyskland og Sovjetunionen, og hadde klare likheter med tanker som Tsjitsjerin og Litvinov hadde gitt uttrykk for et tiår tidligere.

I første omgang førte omvurderingen til at angrepene på den "nordiske blokk" ble tonet ned og etter hvert forsvant fra sovjetisk utenrikspolitisk retorikk. Oppmerksomheten ble nå konsentrert om utsiktene til at Tyskland kunne bruke Skandinavia og Finland som utgangspunkt for aggresjon mot

⁷² Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek (heretter AAB-Oslo), Oslo, Komintern-mikrofilm, 495-178-163, resolusjon vedtatt av politbyrået 2.-3. mars 1935.

Sovjetunionen. Agitasjonen for den "kollektive sikkerhet" gjorde det problematisk for den sovjetiske regjeringen å opprettholde sin tidligere uforbeholdne støtte til de skandinaviske lands nøytralistiske tendenser. Igjen fungerte de lokale kommunister som sovjetregjeringens talerør: Våren 1936 fremholdt den kjente finske kommunisten Edvard Gylling at et "væpnet men nøytralt Skandinavia" ville bli hilst velkommen i Tyskland.⁷³

Gradvis ble den sovjetiske holdningen mer uttalt og utvetydig: Skandinavisk nøytralitet var i tysk interesse.⁷⁴ Det ble en del av sovjetisk utenrikspolitisk retorikk å fordømme småstatenes nøytralisme som et hinder på veien mot den kollektive sikkerhet.⁷⁵ Nikolaj S. Tikhmenev, den sovjetiske sendemannen i København, redegjorde i et brev til utenrikskommisariatet for de skandinaviske lands dilemma. Selv om de for alvor gikk inn for å styrke sitt forsvar, hevdet han, ville de fortsatt være for svake til å forsvare nøytraliteten uten støtte fra en av stormaktene. Dermed ville de be tvunget til å velge side, og med det samme gi avkall på sin "nøytralitet".⁷⁶ I en verden dominert av stormakter var småstaters nøytralitet en illusjon.

Gradvis ble det klart at den sovjetiske utenrikspolitiske ledelsen hadde endret syn på det nordiske samarbeidet og i synet på forsvarrets rolle i de nordiske land. Et tidlig signal kom i september 1935, i en artikkel *Moscow Daily News*, som i all hovedsak hadde en utenlandsk leserkrets. Artikkelforfatteren viste til den begrensede størrelsen på forsvaret i de fire nordiske land, hver for seg og til sammen. Forutsatt at de endte opp på

⁷³ E. Gylling: "Ukhod sotsial-demokratitsjeskogo pravitelstva Sjvetsii", i *Mirovoje khozjajstvo i mirovaja politika*, no. 9/1936.

⁷⁴ Se for eksempel *Izvestija*, 17. mai 1936, D. Bukhartsev: "Putesjestvije v Korolevstvo datskoje".

⁷⁵ Se for eksempel *Pravda*, 31. juli 1936, E. Khmel'nitskaja: "Borba za nejtralnye strany"; og *Kommunistitsjeskij Internatsional*, nr. 8/1936, s. 35-42, V. Florin: "Gitlerovskij "nejtralitet" ili borba za sokhraneniye mira".

⁷⁶ *DVP SSSR*, bind XIX, dokument nr. 101, Tikhmenev til Stomonjakov, 10. mai 1936.

samme side, ville disse styrkene likevel ha betydning i en stormaktskonflikt. Forfatteren viste til at det var trusselen fra Tyskland som hadde tvunget de skandinaviske regjeringene til å legge større vekt på det militære forsvaret. Samordningen av de nordiske lands utenrikspolitikk hadde samme bakgrunn.⁷⁷ Den danske sendemannen i Moskva bet seg merke i artikkelen, som han mente vitnet om en endret sovjetisk holdning til det nordiske samarbeidet.⁷⁸ I tillegg til at grunnholdningen til samarbeidet som sådant var positiv, var vurderingen av Finlands rolle en annen og mer velvillig enn det som til da hadde vært vanlig. Artikkelen signaliserte en positiv holdning til økte forsvarsanstrengelser i de skandinaviske land så vel som i Finland.

I 1937 ble det klart at utviklingen hadde ført til en ny sovjetisk politikk overfor de skandinaviske land og Finland generelt og det nordiske samarbeidet spesielt. I større grad en tidligere ble fokus rettet mot Nord-Europas strategiske betydning, deriblant innløpene til Østersjøen og den norske atlantiske kyststripa. I en rekke artikler fra april til august redegjorde *Pravda* og *Krasnaja Zvezda* for Tysklands aggressive planer i Norden. Blant annet viste avisene til Nord-Norges betydning i en krig mellom Sovjetunionen og Storbritannia på den ene siden, og Tyskland på den andre. Sovjetpressen var også opptatt av de nordiske lands rolle som leverandør av råvarer og tjenester. Betydningen av den norske handelsflåten ble fremhevet.

En av artiklene i *Pravda* konkluderte med at Tyskland var bekymret over det økende samarbeidet mellom de nordiske land og mellom de såkalte Oslo-statene.⁷⁹ Det underliggende

⁷⁷ *Moscow Daily News*, 3. september 1935.

⁷⁸ Udenrigsministeriets arkiv, København, boks 99, 5 F 41, legasjonen i Moskva til Udenrigsministeriet, 5. september 1935.

⁷⁹ Oslo-konvensjonen – avtale om økonomisk samarbeid og konsultasjoner mellom Norge, Sverige, Danmark, Nederland, Belgia og Luxemburg, undertegnet i Oslo den 22. desember 1930. I 1933 tiltrådte Finland konvensjonen.

budskapet var ikke til å misforstå: Et utvidet samarbeid mellom de nordiske land og mellom Europas småstater i det hele tatt var i strid med tyske interesser og dermed til fordel for Sovjetunionen.⁸⁰ I august slo forsvarskommissariatets avis *Krasnaja Zvezda* fast at Tyskland ikke hadde lyktes med å binde de skandinaviske land til sin "avanturistiske politikk". Som et eksempel ble det pekt på at den svenske regjeringen tok sikte på å føre en utenriks- og sikkerhetspolitikk som var uavhengig av tyske preferanser. Sverige var innstilt på å opprettholde et godt forhold til Sovjetunionen og de andre Folkeforbundsstatene.⁸¹ På samme tid gikk partiavisen *Pravda* til det uvanlige skritt å parafasere det amerikanske tidsskriftet *Foreign Affairs* for å få frem et lignende poeng, nemlig at Hitlers maktovertakelse hadde skapt en "avgrunn dypere enn Østersjøen" mellom Tyskland og de nordiske land.⁸²

Norges og de øvrige eks-nøytrale småstatenes stadig mer uttalte reservasjoner mot de forpliktende elementene i Folkeforbundets oppskrift for kollektiv sikkerhet ble i entydige ordelag kritisert fra Moskva. Sommeren 1937 kunne Bolstad rapportere at Litvinov og hans underordnede understreket at det var nødvendig å styrke Folkeforbundets Pakt, ikke minst § 16, en av de såkalte sanksjonsparagrafene. I Moskva var man urolig over småstatens tendens til å vende tilbake til "førkrigstidens nøytralitetsformler" og distansere seg fra "den aktive solidaritet" som lå til grunn for Folkeforbundet. Russerne advarte sterkt mot "nøytralitetsideene" og deres konsekvenser.⁸³

⁸⁰ *Pravda*, 13. april 1937, E. Khmel'nitskaja: "Skandinavija kak ekonomitsjeskij i strategitsjeskij platsdarm".

⁸¹ *Krasnaja Zvezda*, 4. august 1937, G. Malinin: "Proiski germanskikh fasjistov v skandinavskikh stranakh".

⁸² *Pravda*, 7. juli 1937, "Proiski germanskikh fasjistov v Skandinavii".

⁸³ Sitatene er hentet fra en av Bolstads meldinger, der han redegjør for uttalelser som Litvinov og Potjomkin hadde kommet med overfor den svenske sendemannen. UD, H 63 C 21, Bolstad til UD, 28. juli 1937.

Kominterns tidsskrift, *Kommunistische Internationale*, støttet opp under den nye linjen. I en artikkel våren 1938 ble det slått fast at tanken om nordisk forsvarssamarbeid fikk stadig større oppslutning i Skandinavia: "Zweifellos neigt die öffentliche Meinung in den skandinavischen Ländern – und besonders die Arbeiterklasse – zu einer positiven Lösung der Frage." Tilhengerne av et nordisk militært samarbeid mente "dass man sich gegen den deutschen Faschismus zur Wehr setzen kann und soll". Motstanderne av samarbeidet, derimot, fikk støtte for sitt syn i Tyskland.

Den nordiske arbeiderbevegelse skulle se det som sin oppgave å ta saken opp til diskusjon:

Die skandinavische Arbeiterschaft [...] tut gut, sich weder von dem konservativen Auftreten noch von der Verwirrung, die viele sozialdemokratische Parteiführer schaffen, irreführen lassen. Vor allem soll die Arbeiterschaft nicht zulassen, dass man die Diskussion über diese lebenswichtige Frage [dvs. nordisk militært samarbeid] totschrweig. Das wird nur dem Faschismus zugutekommen.

Konklusjonen var klar:

Ein solches [i.e. Nordisches] Verteidigungsbündnis würde erheblich dazu beitragen, im Rahmen des Völkerbundes die bisherigen Bestrebungen zur Schaffung der kollektiven Sicherheit und der Bewahrung des Friedens zu verstärken.⁸⁴

Sovjetisk intern diplomatisk korrespondanse bekrefter at det hadde foregått en omvurdering på sovjetisk side. Det nordiske utenriksministermøtet i Helsingfors i april 1937 ble sett som et tegn på et stadig tettere nordisk samarbeid. Vladimir P. Potjomkin, som hadde overtatt etter Stomonjakov som leder av

⁸⁴ *Kommunistische Internationale*, nr. 5/1937, Magnus (pseud): „In Skandinavien reift die Idee des Verteidigungsbundes gegen die faschistische Aggression“. Artikkelen ble gjengitt i det danske kommunistiske tidsskriftet *Tiden* i juni-juli-utgaven samme år.

Norden-avdelingen i utenrikskommissariatet, mente nå at bestrebelse på å styrke de nordiske lands forsvar og forslaget om et nordisk "forsvarsforbund" hadde sin bakgrunn i frykten for tysk aggresjon. Dermed var det naturlig for Sovjetunionen å støtte opp under slike tendenser:

Vi må se med sympati på forsøkene på å danne et regionalt system i Nord-Europa basert på prinsippet om kollektiv sikkerhet og objektivt rettet mot den sannsynlige aggressor, Tyskland.

Problemet var at Danmarks ettergivenhet overfor Tyskland og "den tåpelige pasifistiske holdningen" til den norske regjeringen motvirket tilløpene til et utvidet militært samarbeid mellom de nordiske land.⁸⁵ Det samme gjorde de nøytralistiske strømningene som gjorde seg gjeldende i de nordiske lands utenrikspolitikk.

Som tidligere avspeilet NKP-avisen *Arbeideren* endringene i de sovjetiske holdningene. Fra tidlig i 1937 begynte avisen å signalisere en positiv holdning til forslag om økte forsvarsbevilgninger i Norge og de andre nordiske land. Norge trengte et "sterkt forsvar" – sterkere enn det eksisterende, som var bygget opp for å holde arbeiderklassen nede.⁸⁶ Våren 1937 ga NKP offentlig støtte til regjeringens forslag om ekstraordinære forsvarsbevilgninger, og *Arbeideren* startet en regelrett kampanje for nordisk politisk, økonomisk og militært samarbeid.⁸⁷ Artikkene i NKPs hovedorgan var i tråd med retningslinjene fra Komintern-ledelsen i Moskva. I juni godtok sekretariatet i organisasjonens eksekutivkomité (EKKI) et sett av retningslinjer som skulle ligge til grunn for NKPs utenrikspolitiske agitasjon:

⁸⁵ *DVP SSSR*, bind XX, nr. 135, Potjomkin til Asmus, Kollontaj, Tikhmenev og Jakubovitsj, 3. mai 1937.

⁸⁶ *Arbeideren*, 15. januar 1937.

⁸⁷ *Arbeideren*, 23. mars 1937.

Zusammenarbeit mit den an der Erhaltung des Friedens interessierten Mächten im Völkerbund. Orientierung auf einen Verteidigungsbund der nordischen Staaten gegen faschistischen Aggression. Ausbau der freundschaftlichen Beziehungen zur Sowjetunion.⁸⁸

Kommunistpartiene i Sverige og Danmark inntok et tilsvarende standpunkt. Da ledelsen i de tre partiene møttes i Stockholm i mars 1938, ble det vedtatt å oppfordre de skandinaviske regjeringene til å ta initiativ for å få dannet et nordisk forsvarsforbund til forsvar for "frihet og demokrati".⁸⁹ I månedene som fulgte fortsatte NKP å agitere for det nordiske forsvarssamarbeidet. I februar 1939 slo partiets sentralkomité fast at det var bare ved hjelp av et "forsvarsforbund med de andre nordiske stater" at Norges selvstendighet kunne sikres.⁹⁰ Henry W. Kristiansen, en av lederne i NKP, slå i en pamflett fast at "[e]t forsvarsforbund av de nordiske stater vil være den beste festning for nordens frihet mot den brune pest fra sør".⁹¹

Muligens var NKP-ledelsen i villrede over at det igjen hadde funnet sted en holdningsendring i Moskva. I motsetning til situasjonen i 1937, inneholder den tilgjengelige sovjetiske diplomatiske korrespondansen for 1938 få referanser til det nordiske samarbeidet. Én ting er at den utenrikspolitiske ledelsen i Moskva må ha blitt klar over at det var lite trolig at

⁸⁸ ABB-Oslo, Komintern-mikrofilm, 495-18-1200, EKKI-sekretariatets resolusjon av 2. juni 1937.

⁸⁹ *Arbeideren*, 26. mars 1938. Da den sovjetiske holdningen til nordisk samarbeid utover 1950-tallet igjen ble mer positiv, fikk dette nedslag også i sovjetisk historiografi. I sin bok om *De skandinaviske land og USSR*, utgitt i 1958, kritiserte historikeren V.V. Pokhljobjkin statsminister Stauning for at han i sin tale i Lund i 1937 "gikk imot ideen om å skape et forsvarsforbund av de skandinaviske stater til vern mot den tyske fascismen". Det var, ifølge samme forfatter, bare kommunistpartiene i Norge, Sverige og Danmark som sammen med enkelte sosialdemokrater motsatte seg regjeringenes kortsiktige utenrikspolitikk og gikk inn for å slutte et forsvarsforbund mellom Norge, Sverige og Danmark. Kf. Pokhljobjkin: *Skandinavskije strany i SSSR*, s. 19.

⁹⁰ Sitert i Henry W. Kristiansen: *Verg landet mot fascismen*, Oslo 1939, s. 26.

⁹¹ *Ibid.*, s. 9.

de nordiske land ville bli enige om å inngå et nærmere forsvarssamarbeid. Ikke minst den norske regjeringen hadde ved en rekke anledninger gjort det klart at spørsmålet ikke var på den utenrikspolitiske agenda. I et intervju i *Arbeiderbladet* den 1. april 1937 slo utenriksminister Halvdan Koht fast at det var ingen som regnet et nordisk forsvarsforbund for praktisk politikk. Noe senere fortalte han den sovjetiske sendemannen i Oslo, Ignatij S. Jakubovitsj, at "så lenge eg var utanriksminister" ville det ikke bli spørsmål om en nordisk militærallianse. Han tilføyde at "ikkje noko ansvarleg menneske hadde havt tanken framme".⁹² Slike formuleringer var representative for Kohts holdning i dette spørsmålet.

Fortsatt støtte til tanken om nordisk forsvarssamarbeid ville dessuten lett komme i konflikt med sovjetregjeringens endrede holdning til Tyskland, slik den stadig tydeligere avteget seg frem til den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten ble undertegnet den 23. august 1939. Konsekvensene i forhold til de skandinaviske land av den nye tyskvennlige sovjetiske utenrikspolitiske linjen kom frem da EKKI i oktober samme år diskuterte et utkast til retningslinjer for det politiske arbeidet til de skandinaviske kommunistpartiene. Nå var det igjen blitt Storbritannia som dominerte det sovjetiske fiendebildet. De skandinaviske kommunistene fikk som oppgave å avsløre det pro-britiske innholdet i "nøytralitetspolitikken" til de skandinaviske "regjeringene og kapitalistene". Også i forhold til det nordiske samarbeidet innebar de nye retningslinjene at man vendte tilbake til standpunktet fra 1920- og første halvdel av 1930-tallet:

Konsequenter Kampf gegen die reaktionäre Zusammenarbeit der nordischen Staaten, die nur eine Blockbildung unter Führung des englischen Imperialismus gegen den wachsenden Einfluss der Sowjetunion darstellt und sich gegenwärtig

⁹² UD, H 62 C, Kohts notat fra samtale med Jakubovitsj den 10. mai 1937; kf. Nils Ørvik: *Sikkerhetspolitikken 1920-1939: fra forhistorien til 9. april 1940*, bind 2, Oslo 1960, s. 41.

darauf richtet, die Interessen der Stärkung der Sicherheit der Sowjetunion zu beschädigen.

Tilsvarende gikk Komintern til angrep på den "feberhete opprustningen" i de skandinaviske land. De skandinaviske kommunistene ble kritisert for at de i årene forut hadde gitt støtte til en utbygging av forsvaret, til tross for at dette hadde vært i tråd med signalene fra Moskva:

Man muss erklären, das die Losung der "Vaterlandsverteidigung" unter den jetzigen Verhältnissen in den skand[inavischen] Ländern und in Finnland eine nationalistische Losung ist, die von der Bourgeoisie in erster Reihe gegen die Sowjetunion gerichtet ist.⁹³

Høsten 1939 var Sovjetunionens politikk overfor Norge og Skandinavia dermed vendt tilbake til mønsteret fra før omvurderingen fem år tidligere. Området ble sett som et mulig oppmarsjrområde for en anti-sovjetisk koalisjon under britisk ledelse. Det sovjetiske angrepet på Finland som fulgte den 30. november skapte en helt ny sikkerhetspolitisk situasjon i Norden.

1920-tallet: Kolafjorden og nordområdene i sovjetisk militær tankegang

Verdenskrigen hadde vist at Murmansk og Arkhangelsk under en europeisk storkrig kunne spille en livsviktig rolle som mottakshavner for forsyninger fra sjømakten Storbritannia. I sovjetiske militærstrategiske forestillinger på 1920-tallet var denne lærdommen etter alt å dømme skjøvet helt til side: For de sovjetiske beslutningstakerne fremsto muligheten av en

⁹³ *Rossiiskij Gosudarstvennyj Arkhiv Sotsialno-Polititsjeskoj Istorii* (Det russiske statsarkiv for sosial og politisk historie – heretter RGASPI), f. 495. o. 2, d. 267, "K zasedaniu Presidiuma IKKI 19–20 oktiabria 1939g." RGASPI er hovedarkivet for samlingene etter SUKP og tilliggende organisasjoner frem til 1952–53.

allianse mellom Sovjet-Russland og det britiske verdensriket som fullstendig utenkelig. Det var nærmest et aksiom i sovjetledelsens utenrikspolitiske ideologi på 1920-tallet og begynnelsen av 1930-tallet at Storbritannia, imperiemakt og Europas uten sammenligning sterkeste sjømakt, ville være den egentlige drivkraften bak enhver anti-sovjetisk militær koalisjon.⁹⁴

Krigscenariene tok dermed utgangspunkt i et fiendebilde som langt på vei var snudd på hodet i forhold til situasjonen under verdenskrigen: Krigstidens allierte Storbritannia og Frankrike ble oppfattet som ledere i en anti-sovjetisk koalisjon, mens de tidligere fiendene Tyskland og Tyrkia ble sett som sannsynlige nøytrale eller i enkelte sammenhenger til og med mulige allierte.⁹⁵ Helt fra tidlig på 1920-tallet tok den sovjetiske militære og politiske ledelsen det for gitt at USSR ville føre krig mot en koalisjon som omfattet flere av verdens sterkeste sjømakter. Dette bidro til at spørsmålet om forsvaret av mulige marine forsyningslinjer fra omverdenen lang på vei var nærmest fraværende i sovjetisk marinestrategisk tenkning frem til utviklingen på 1930-tallet tvang frem en revurdering.⁹⁶

Dette var medvirkende til at hav- og landområdene på Nordkalotten ble tillagt begrenset betydning i trusselbildene og krigsscenarioene som ble utarbeidet på 1920-tallet. Unntakene var enkeltpersoner i den russiske politiske og militære ledelsen under og umiddelbart etter borgerkrigen. I så måte var det enkelte paralleller til situasjonen på 1890-tallet. I 1920 påpekte sjefen for den unge sovjetrepublikkens sjøstridskrefter, Aleksandr V. Nemits, at det bare var i nord at Russland hadde fri adgang til det åpne hav året rundt. For en

⁹⁴ Se f.eks. "Budusjtsjaja vojna. Tsjust I. Predislovije. Obsjtsjaja obstanovka", op.cit., l. 20ff.

⁹⁵ M.S. Monakov: "Strategitsjeskije zadatsji VMF v poslednije 100 let", i *Morskoj sbornik*, nr. 10/1996, s. 17.

⁹⁶ M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 8.[skal være 9.] K «bolsjomu morskomu i okeanskomu flotu» (1936–1939gg.)", i *Morskoj sbornik*, nr. 5/1994, s. 37–38.

motstander ville det være vanskelig å blokkere denne adgangen: De vanskelige meteorologiske forholdene i området gjorde det vanskelig å opprettholde en effektiv blokade av kysten av Nordvest-Russland. Problemet var at Russland selv med et slikt gunstig utgangspunkt ikke ville være i stand til å ta kampen opp mot en sjømilitær motstander i nord: Nemits slo fast at den svakt utbygde infrastrukturen utelukket muligheten av å stasjonere selv en begrenset marinestyrke ved Murmansk på permanent basis.⁹⁷

Under fredsforhandlingene med Finland i 1920 var Nemits likevel opptatt av at østsiden av Fiskerhalvøya ikke måtte avstås til Finland, som i så fall langt på vei ville beherske Kolafjorden. Dermed ville verdien av en mulig fremtidig russisk marinebase ved Murmansk bli sterkt redusert. Nemits var i det hele tatt lite begeistret for at Petsamo⁹⁸ skulle avstås til Finland som derved ville få tilgang til havet i nord. Nemits var ikke minst bekymret for at dette kunne åpne for at britene fikk baserettigheter i området. Det sier noe om prioriteringene på sovjetisk side at Nemits likevel gikk inn for at Russland avsto Petsjenga til gjengjeld for at Finland imøtekom enkelte av de russiske ønskemålene ved Finskebukta.⁹⁹

Det var da også dette som ble resultatet: Til tross for at blant andre utenrikskommisær Grigorij V. Tsjitsjerin i utgangspunktet var avvisende til det finske kravet på Petsamo, innebar den endelige avtalen at Finland fikk adgang til havet i nord til gjengjeld mot at Russland fikk tilbakeført enkelte

⁹⁷ Gunnar Åselius: "The Soviet Naval Theaters in Soviet Grand Strategy During the Interwar Period", s. 73.

⁹⁸ På russisk Petsjenga. For enkelthets skyld bruker jeg i teksten gjennomgående den finske betegnelsen i og med at området hørte til Finland i perioden som dekkes av denne studien.

⁹⁹ RGAVMF, f. r-1, op. 3, d. 135, "Materialy o vedenii mirnykh peregovorov s Finljandiej", 1920, diverse korrespondanse, bl.a. ll. 16–17ob, Nemits' notat ("Zapiska") om russiske sjømilitære interesser under forhandlingene med Finland (udatert); og l. 21, Nemits til Stabsjefen, 28. juni 1920. Se også ibid., d. 303, "Perepiska so sjtabom morskikh sil Severa o vedenii peregovorov o peremirii s Finljandiej".

områder på Det karelske nes. Det ble også lagt sterke begrensninger på Finlands rett til å stasjonere krigsskip i nord og oppføre befestninger ved Finskebukta. Når det kom til stykket, var det viktigere for Russland å skape økt sikkerhet for Petrograds nærområder enn å nekte Finland adgangen til Nordishavet. Forhandlingsresultatet avspeiler også at Russland, i motsetning til det man kanskje skulle tro, ikke forhandlet med Finland på grunnlag av en overlegen styrkeposisjon. Ikke minst hadde Den røde hærs hodestups tilbaketog fra Polen etter slaget ved Warszawa i august 1920 åpenbart Sovjet-Russlands militære begrensninger.¹⁰⁰

Utredninger og plandokumenter gir enkelte detaljer om nordområdenes plass i sovjetisk krigsplanlegging på 1920-tallet. Utgangspunktet var behovet for å bygge opp et forsvar mot et direkte angrep på området. En plan for forsvaret av Kolafjorden som ble diskutert i 1922 hadde som forutsetning at USSR ikke kunne ha ambisjoner om å sikre fri ferdsel for sovjetiske skip mellom Kolafjorden og havet utenfor.¹⁰¹ Det var dermed snakk om en svært begrenset defensiv målsetting. I et plandokument fra 1921 var det krigstidens allierte stormakter (de allierte hadde året før trukket ut sine styrker fra Arkhangelsk- og Murmansk-området) og Finland som ble

¹⁰⁰ Utviklingen i forhandlingene, med vekt på ulike russiske vurderinger av Petsamo-spørsmålet, er fremstilt i A.I. Rupasov & A.N. Tsjistikov: *Sovetsko-finljandskaja granitsa 1918–1938 gg.*, St. Petersburg 2000, s. 39–73. Takk til Kimmo Rentola, som velvilligst stilte til disposisjon et sammendrag av Tuomo Polvinens fremstilling av de finsk-russiske forhandlingene i boken J. K. Paasikivi. *Valtiomiehen elämäntyö*, bind 2, 1918–1939, Juva 1992, s. 23–89. Den russiske teksten til fredsavtalen mellom Finland og RSFSR av 14. oktober 1920 er gjengitt i DVP SSSR, bind III, dokument nr. 137. Om krigen mellom Sovjet-Russland og Polen og det i en europeisk sammenheng svært viktige slaget ved Warszawa, se Norman Davies: *White Eagle, Red Star: the Polish-Soviet war, 1919–20*, London 1972.

¹⁰¹ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 110, ll. 70–70ob, RKKA til PVO, 5. august 1922.

sett som de mulige motstandere i nord.¹⁰² I årene som fulgte ser det ut til at trusselen fra Finland kom i bakgrunnen. Tidlig i 1925 noterte sjefen for internasjonal avdeling i marinens generalstab at selv om Norge og Finland var de eneste land som kunne tenkes å gjøre territoriale krav gjeldende overfor Russland i nord, ville begge land forsøke å unngå en militær konflikt. Finland var likevel en mulig landmilitær motstander. Storbritannia ble sett som den avgjørende trusselen på havet.¹⁰³

Tidlig på 1920-tallet var konklusjonen at Murmansk-området og Kolafjorden hadde begrenset militær betydning. Høsten 1921 slo sjefen for generalstaben fast at det ikke fantes militære mål av særlig verdi i området. Et angrep, enten fra sjøen eller over land fra Finland, fremsto derfor som mindre sannsynlig. Om et slikt angrep likevel fant sted og en fiende bet seg fast ved Kolafjorden, ville dette uansett ikke utgjøre noen alvorlig trussel mot Russland som sådan. Russland hadde på den annen side små muligheter til å avvise et slikt angrep: Det forberedte forsvaret av Kolafjorden var "praktisk talt ikke-eksisterende".¹⁰⁴

Høsten 1921 oppnevnte den øverste militære ledelsen en kommisjon som skulle se på hvordan Kolafjorden, Kandalaksja, Kem og Soroka kunne forsvares. Kommisjonens rapport fra januar året etter tok utgangspunkt i at Sovjet-Russland befant seg i en økonomisk gjenoppbyggingsfase, slik at mulighetene for en storstilt militær utbygging i nord ikke var tilstede. Man måtte derfor se på Kolahalvøya med Kolafjorden og Murmankysten først og fremst som et område av "enorm økonomisk betydning". De rike fiskeressursene, de

¹⁰² RGVA, f. 25888, op. 15, d. 45, "Plan oborony Murmanskogo ukreprajona s prilozjenijem kart", 1921.

¹⁰³ RGAVMF, f. 1, op. 3, d. 2889, l. 1, Vellis notat om den politiske situasjonen på det nordlige krigsteater, 12. februar 1925.

¹⁰⁴ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 110, ll. 6–7ob, sjefen for Generalstaben til sjefen for Petrograd militærdistrikt, udatert, med referanse til møte 21. oktober 1921 (usikker datering)

gode havnemulighetene, og jernbanen som forbandt det hele med Petrograd – alt dette tilsa at området hadde en storslått fremtid. Men også i et militærstrategisk perspektiv var det rom for fremtidsvyer, samtidig som områdets aktuelle militærstrategiske betydning var begrenset:

Dette [Murmansk – Kolafjorden] er den eneste fullt ut tilfredsstillende fremtidige base for vår havgående marine.

For øyeblikket, når landets situasjon ikke åpner for tanken på å gjenoppbygge sterke sjøstridskrefter i en nær fremtid, må man dessverre inntil videre gi avkall på tanken om å opprette en hovedbase for marinen her. Derav følger at i strategisk sammenheng må man se på Murmansk bare med tanke på at dette er et sted der en mulig fiende kunne tenkes å ville bite seg fast.

Et slikt angrep ville dels ha sin bakgrunn i et ønske om å sikre seg tilgang til områdets "enorme" naturrikdommer, dels ville det kunne tjene som utgangspunkt for militære operasjoner innover i landet. Et angrep fra sjøen på Murmansk ville trolig være koordinert med et angrep over land fra Finland. I så fall ville det være fare for at hele Kolahalvøya ville komme under fiendtlig kontroll og bli avskåret fra resten av Russland. Dette var en situasjon Russland langt på vei måtte avfinne seg med:

Slik tingene står i dag og i betraktning av den ustabile forbindelsen til Petrograd [dvs. jernbanen] synes det både ugjennomførbart og lite regningsvarende å bygge ut et storslått og ugjennomtrengelig forsvar mot angrep fra sjøen ved Kolafjorden.

Et slikt anlegg ville fremstå som en "koloss på leirføtter". I den store sammenheng var en slik utbygging heller ikke nødvendig:

Avstanden fra Murmansk til det mulige sentrale krigsteater gjør at byen neppe vil tjene som utgangspunkt for omfattende

(glavnyje) militære operasjoner, og [operasjonene ved] stedet vil først og fremst ha lokal betydning.

Kommisjonens rapport munnet ut i et forslag om å bygge ut et begrenset forsvar av Kolafjorden og Murmansk.¹⁰⁵ Forslagene som ble diskutert i løpet av 1922 tok utgangspunkt i at det ville være meningsløst å forsøke å møte en motstander på det åpne hav. I en kommentar fra generalstaben ble det presisert at planene som forelå var basert på et "passivt forsvar" og at man ikke skulle ha som målsetting å sikre ferdsele mellom havnene i Kolafjorden og det utenforliggende Barentshavet.¹⁰⁶ Da man i tiden som fulgte satte seg ned for å diskutere kommisjonens anbefalinger, kom det frem at den svake infrastrukturen i området ville gjøre det vanskelig å virkeliggjøre selv disse beskjedne planene.¹⁰⁷

Når muligheten av et fiendtlig fremstøt i nord ikke ble tillagt avgjørende betydning, hadde dette ikke minst sin bakgrunn i det nærmest ikke-eksisterende veinettet og begrensningene i jerbanenettet. Dette, sammen med de vanskelige klimatiske og topografiske forhold, gjorde det lite sannsynlig at et angrep i nord kunne utvikle seg til en trussel mot det sentrale Russland. I en militærgeografisk utredning fra 1921 ble områdene i Nordvest-Russland karakterisert som "veiløst område i uttrykkets egentlige betydning". Det fantes ingen forbindelseslinjer mellom de ulike befolkningssentra, og mellom disse og landet for øvrig. Det gjaldt i særdeleshet for områdene på Kolahalvøya. Særlig den nordlige delen av det daværende Kvitsjøen militærdistrikt egnet seg derfor dårlig for militære operasjoner. Deler av området fremsto som utilgjengelige for større troppestyrker.¹⁰⁸

¹⁰⁵ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 110, ll. 20–34, Enden-kommisjonens rapport, januar 1922.

¹⁰⁶ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 110, ll. 70–70ob, Generalstabsjefens 1. assistent til Sjefen for Petrograd militærdistrikt, 5. august 1922.

¹⁰⁷ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 110.

¹⁰⁸ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 46, ll. 1–42, "Kratkoje vojenno-geografitsjeskoje opisanije Belomorskogo teatra vojennykh dejstvij", 1921.

Vurderingen av områdene mellom Kvitsjøen og Kolafjorden som perifere i økonomisk så vel som militærstrategisk sammenheng ble avspeilet i et begrenset sjø- og landmilitært nærvær. Ved avslutningen av borgerkrigen og i årene som fulgte var det bare stasjonert svært svake russiske styrker ved Ishavet og i Kvitsjøen. De viktigste krigsskipene som under verdenskrigen hadde sine baser ved Murmansk og Arkhangelsk falt i løpet av våren og sommeren 1918 i de alliertes hender. Av den gjenværende styrken i Kvitsjøen var det i 1921 bare to jagere, én ubåt, to minesveipere og en håndfull vaktfartøyer som ble oppgitt å være i kampklar stand.¹⁰⁹ Kystartilleriet i nord var gått fullstendig tapt.¹¹⁰ I årene som fulgte ble det tatt for gitt at Russland var uten mulighet til å ta kampen opp mot selv begrensede styrker i Ishavet. Realiteten i situasjon kom til uttrykk da sovjetregjeringen i 1922 besluttet å avvikle marinestyrkene i Nordishavet som en militær enhet.¹¹¹ Det lille som fantes av fartøyer og anlegg ble overført til ulike sivile myndigheter.

I forholdet til Norge kan Russlands sjømilitære svakhet i Ishavet ha bidratt til at den russiske regjeringen et stykke på vei imøtekom norske krav om å få tilgang til tradisjonelle fangstfelt i russiske kystnære farvann – et hovedelement i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen gjennom hele mellomkrigstiden. Sommeren 1922 gjorde den russiske sjømilitære ledelsen det klart overfor regjeringen i Moskva at saken ikke kunne løses ved bruk av makt. En slik linje ville føre til gjentatte konflikter og episoder med Norge og Storbritannia, slik man allerede hadde sett eksempler på etter

¹⁰⁹ RGVA, f. 25888, op. 15, d. 46, ll. 1–42, "Kratkoje vojenno-geografitsjeskoje opisanije Belomorskogo teatra vojennykh dejstvij", 1921, l. 34, "Tablitsa No 3".

¹¹⁰ Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet. Soviet Naval Strategy and Shipbuilding Programmes 1935–1953*, London 2001, s. 9.

¹¹¹ Kf. I.A. Kozlov & V.S. Sjlomin: *Krasnoznamennyj Severnyj flot*, s. 62.

at norske fangstskuter var blitt arrestert av russiske oppsynsskip.

Dette, heter det, kunne føre til farlige situasjoner: I virkeligheten var de russiske sjøstridskreftene i nord alt for svake til å ta kampen opp med britiske og norske styrker. Det var heller ikke utsikter til at det sjømilitære styrkeforholdet i nord ville endre seg. Den sjømilitære ledelsen kom derfor med en sterk oppfordring til utenrikskommisariatet (NKID – *Narodnyj komissariat inostrannykh del*) om å finne en løsning i form av en internasjonal overenskomst "om fangsten av sjødyr i våre nordlige farvann".¹¹² Resultatet ble da også en kompromissløsning som i hvert fall et stykke på vei kom de norske fangsinteressene i møte.¹¹³ Denne situasjonen var bakgrunnen for at småstaten Norge kunne sende det lille og lett bestykkede kommandofartøyet "Heimdal" for å støtte opp under den norske fangstvirksomheten i det som sovjetregjeringen hevdet var sovjetisk territorialfarvann.

1920-tallet: marinens begrensede rolle

Mangelen på marinefartøyer og sjømilitære stridsmidler i nord var del av et større bilde – ved avslutningen av borgerkrigen var det i det hele tatt lite igjen av den russiske marinen. I årene før slaget i Tsushima-stredet i 1905, da en stor del av Østersjøflåten gikk tapt, hadde Russland vært en betydelig sjømakt i Østersjøen og Svartehavet. Gjenoppbyggingen etter katastrofen i 1905 tok til i 1909 på grunnlag av en plan fra sommeren 1907. I 1912 ble denne utvidet med et program for en forsert utbygging av Østersjøflåten. Da verdenskrigen brøt ut i 1914, var gjenoppbyggingen av den russiske marinen

¹¹² AVPRE, f. 0116, op. 4, p. 101, d. 25, ll. 4–4ob, Zofs notat om kampen mot rovfangsten i nord, 13. juli 1922.

¹¹³ For ytterligere detaljer, se Geir Olav Lillebø: "Den norske selfangsten i Østisen 1917–1936. Territorial- og interessekonflikter mellom Norge og Sovjetunionen", hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø, 1995.

likevel bare så vidt kommet i gang.¹¹⁴ Årene som fulgte innebar en ny katastrofe for den russiske marinen. Av de større overflatefartøyene som var i tjeneste ved krigens utbrudd, gikk de aller fleste tapt i løpet av verdenskrigen og under borgerkrigen og intervensjonskrigene som fulgte.¹¹⁵

Ambisjonene fra årene før utbruddet av verdenskrigen om å bygge en havgående marine overlevde krigen og borgerkrigen og fortsatte å gjøre seg gjeldende utover 1920-tallet.¹¹⁶ Den sjømilitære grunnlagsdiskusjonen gikk likevel stadig tydeligere i favør av det som har blitt kalt den "unge skolen" i sovjetisk marinestrategisk tenkning: Marinens rolle skulle begrenses til å støtte direkte opp under hærens operasjoner på land og forsvare landets egen kystlinje ved hjelp av fly, miner, ubåter og mindre overflatefartøyer.¹¹⁷ Marinens underordnede rolle i forhold til hæren fikk sitt organisatoriske uttrykke da den tidligere selvstendige sjømilitære staben (*Upravlenije Vojenno-Morskikh Sil SSSR*) i juli 1926 ble omgjort til en avdeling i hærstaben (*Upravlenije Vojenno-Morskikh Sil RKKA*¹¹⁸).

¹¹⁴ Om utbyggingen av den russiske flåten frem til utbruddet av verdenskrigen, se K.F. Sjatsillo: *Russkij imperiazim i razvitije flota*, Moskva 1968. På s. 355–356 finnes en tabell som viser status i byggeprogrammene per 1. desember 1914. Sjatsillos hovedtese er at de storslåtte byggeprogrammene for flåten som ble satt i gang fra 1909 var medvirkende til de store manglene som preget den russiske hæren ved krigsutbruddet i 1914. Samtidig viser han hvordan utbyggingen av flåten var løsrivet fra de overordnede strategiske analyser og trusselbilder.

¹¹⁵ Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet*, s. 8.
¹¹⁶ Flere elementer i det som følger er hentet fra V. Ju. Gribovskij: "Na puti k "bolsjomu morskomu i okeanskomu flotu" (karablestroitelnyje programmy Vojenno-Morskogo Flota SSSR v predvojennyje gody)", i *Gangut. Nautsino-populjarnyj sbornik statej po istorii flota i sudostrojenija*, St. Petersburg, nr. 9, 1995.

¹¹⁷ For diskusjonene på 1920-tallet frem til den første femårsplanen, se også Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet*, s. 19–27; og M.S. Monakov: "Strategitsjeskije zadatsji VMF v poslednije 100 let", i *Morskij sbornik*, nr. 10/1996, s. 14–22; og samme forfatters "Sudby doktrin i teorij. 4. Flot dolzjen byt aktivnym", *Morskij sbornik*, nr. 3/1991, s. 24–31.

¹¹⁸ RKKA – *Rabotsje-Krestjanskaja Krasnaja Armija*, dvs. Arbeidernes og bøndernes røde hær, sovjethærens offisielle navn 1918–1946.

Dette innebar at de enkelte flåteavdelingene ble sidestilt med hver enkelt av de landmilitære våpenartene innen rammen av det enkelte militærdistrikt. USSR hadde dermed ikke lenger en overordnet sjømilitær ledelse som var sideordnet den landmilitære.¹¹⁹ Synspunktene til den "unge skolen" lå til grunn for utformingen av marinens rolle slik den ble vedtatt av i mai 1928.¹²⁰

I tiden som fulgte fikk hærledelsen gjennomslag for betydelige kutt i de vedtatte planene for utbyggingen av marinen. Begrunnelsen som ble gitt var at de begrensede industrielle og finansielle ressursene først og fremst burde brukes til en modernisering og utbygging av landstyrkene.¹²¹ Byggeprogrammene for marinen under de to første femårsplanene ble preget av dette. Den første fra 1929 tok sikte på å reparere fire eksisterende slagskip, samtidig som det skulle bygges et antall undervannsbåter og mindre overflatefartøyer. Landbaserte fly hadde en viktig plass i planene for marinens operasjoner, og inngikk i byggeprogrammet for marinen. Vektleggingen var den samme i byggeprogrammet for den andre femårsplanen, vedtatt sommeren 1933. Det kan ses som et uttrykk for datidens virkelighet at drøftingen av marinens rolle opptar en halv side i et 65-siders kapittel om mellomkrigstiden i den første samlede fremstilling på russisk av utviklingen av russisk militærstrategisk tenkning gjennom tidene.¹²²

Den legendariske hærføreren Mikhail N. Tukhatsjevskij, hjernen bak *Den kommende krigen*, var en ledende talsmann for den "unge skolen". Tukhatsjevskij hadde avgjørende

¹¹⁹ M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 4. Flot dolzjen byt aktivnym", *Morskoj sbornik*, nr. 3/1991, s. 25.

¹²⁰ Vedtaket i *Revvojensovet* av 8. mai 1928 er gjengitt i M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 5. K istorii voprosa o «maloj vojne»", i *Morskoj sbornik*, nr. 4/1992, s. 21–22.

¹²¹ Kf. M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 6. Tanki ili karabli? 1928–1930 gg.", i *Morskoj sbornik*, nr. 3/1992, s. 34–39.

¹²² V.A. Zolotarjov (red.): *Istorija vojennoj strategii Rossii*.

innflytelse på utviklingen av sovjetisk strategisk tenkning og på den sovjetiske krigsplanleggingen fra 1920-tallet og frem til han ble arrestert og skutt i 1937. Tukhatsjevskij fastholdt at enhver virkelig trussel mot USSRs sikkerhet ville ha form av et landmilitært angrep. Selv de ledende sjømaktene ville ikke kunne true USSRs økonomiske eller territoriale integritet ved hjelp av sjømilitære operasjoner. Det var derfor styrken til hæren og flyvåpenet som var avgjørende for USSRs forsvarsevne.¹²³ Selv med et ambisiøst byggeprogram for marinen ville USSR dessuten uansett ikke kunne ta opp kampen mot de store kapitalistiske sjømaktene.¹²⁴ Synet til Tukhatsjevskij og hans likesinnede var samtidig en avspeiling av begrensningene i Russlands industrielle og teknologiske basis etter de massive ødeleggelsene landet var blitt utsatt for siden utbruddet av verdenskrigen i 1914. I 1921 skal for eksempel byggevirkosomheten ved russiske skipsverft ha vært bare åtte prosent av volumet i 1913.¹²⁵ Seieren for den "unge skolen" innebar dermed at sovjetmarinens tiltenkte oppgaver ble brakt i overensstemmelse med dens faktiske muligheter.

Innenfor disse stramme rammene for marinens virksomhet var det knapt rom for et sovjetisk sjømilitært nærvær i nord. Diskusjonene blant sovjetiske militære på 1920-tallet om marinens oppgaver tok i all hovedsak utgangspunkt i situasjonen i Østersjøen og i Svartehavet.¹²⁶ Utplasseringen av de gjenværende styrkene bekrefter dette inntrykket. Av skipene som hadde kommet seg noenlunde uskadet gjennom krigen og borgerkrigen eller som i årene som fulgte ble satt i stand og tilbakeført til marinen, ble de fleste stasjonert i

¹²³ For et utdrag av Tukhatsjevskijs innlegg under møtet i RVS, se M. Monakov: "Sudby doktrin i teorij. 5. K istorii voprosa o «maloj vojne»", i *Morskoj sbornik*, nr. 4/1992, s. 20.

¹²⁴ Lennart Samuelson: "The Naval Dimension of the Soviet Five Years Plans, 1925–1941", i W.M. McBride & E.P. Reed (eds.): *New Interpretations in Naval History. Selected Papers from the Thirteenth Naval History Symposium*, Annapolis 1998, s. 203–228

¹²⁵ Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet*, s. 9.

¹²⁶ Monakovs artikler 1 og 2.

Østersjøen. I 1928 gjaldt dette tre av tre slagskip, to av fire kryssere, 12 av 17 jagere og ni av 14 undervannsbåter. De øvrige fartøyene var basert i Svartehavet. Østersjøflåten beholdt sin stilling som den sterkeste av de sovjetiske flåteenhetene helt frem til det tyske angrepet på USSR i juni 1941.¹²⁷

1930-tallet: Fremveksten av et militært nærvær i nord

Den dramatiske utviklingen i verdenspolitikken fra tidlig på 1930-tallet tvang frem en gradvis revurdering av forestillingene som hadde ligget til grunn for Sovjetunionens utenrikspolitikk og krigsplanlegging. Etter Japans invasjon av Mandsjuria høsten 1931 fikk muligheten av japansk aggresjon mot sovjetisk område i Det fjerne Østen en fremtredende plass i det sovjetiske trusselbildet.¹²⁸ Dernest fulgte Hitlers maktovertakelse i Tyskland tidlig i 1933. I årene som fulgte førte den tyske gjenopprustingen sammen med Hitlers antisovjetiske og ekspansive retorikk til at Tyskland igjen fremsto som en militær trussel mot Sovjetunionen. Ett utslag av dette var at hav- og landområdene i nord fikk en mer fremtredende plass i sovjetisk strategisk tenkning. Det var likevel først fra midten av 1930-tallet at utviklingen i Tyskland med full tyngde slo inn i sovjetisk utenrikspolitisk og militær tenkning og planlegging. Da utbyggingen av en egen marinestyrke i nord ble satt i gang i 1933, var det fortsatt Storbritannia som ble sett som den sannsynlige hovedmotstander på havet.¹²⁹

¹²⁷ Gunnar Åselius: "The Soviet Naval Theaters in Soviet Grand Strategy During the Interwar Period", s. 69–70.

¹²⁸ Kf. Jonathan Haslam: *The Soviet Union and the Threat from the East, 1933–41*, London 1992.

¹²⁹ Kf. V.A. Zolotarjov (red.): *Istorija vojennoj strategii Rossii*, s. 192–196; se også V.S. Bobrysjev et al. (red.): *Peterburgskij, Petrogradskij, Leningradskij Vojennyj Okrug 1864–1999*, s. 270; D.M. Glantz: *The Military Strategy of the Soviet Union: A History*, London/Portland, 1992, s.

I første omgang førte utsiktene til en omfattende landkrig mot Japan i Det fjerne Østen til at produksjonen av våpen og utstyr for hæren og flyvåpenet ytterligere økte sin andel av de tilgjengelige industrielle ressursene. Igjen var det marinen som var taperen: Av det planlagte nybyggingsprogrammet under den andre femårsplanen var det bare byggingen av undervannsbåter og mindre overflatefartøyer som i noen grad ble gjennomført.¹³⁰ Mye av innsatsen også på dette feltet tok dessuten sikte på å møte trusselen i øst: Det ble besluttet å forsere utbyggingen av et kystforsvar ved Stillehavet, og i 1932 begynte oppbyggingen av en selvstendig marinestyrke med hovedbase i Vladivostok.¹³¹

Samme år ble det vedtatt å etablere en egen marinestyrke i Kolafjorden våren 1933. Tidspunktet var bestemt av den planlagte åpningen av Kvitsjøkanalen. Kanalen gjorde det mulig å overføre fartøyer fra Østersjøen til Nordishavet uten å måtte la dem passere gjennom Østersjøstredene og videre gjennom Nordsjøen og Norskehavet til Barentshavet – havområder som var under kontroll av de sterkere sjømaktene Tyskland og Storbritannia. Beslutningen om å bygge et system av kanaler som skulle forbinde Østersjøen med Kvitsjøen var blitt tatt i 1930. Forut for utbyggingsvedtaket ble det nedsatt en militær kommisjon for å utrede den planlagte kanalens militærstrategiske rolle. Sjefen for generalstaben, Boris M. Sjaposjnikov, tok utgangspunkt i at kanalen ville ha militær betydning av to grunner. For det første ville den gjøre det

32–34, s. 271. For en drøfting av sovjetiske trusselvurderinger i mellomkrigstiden basert på studiet av ulike typer etterretningskilder, se Vladimir Pozniakov: "The Enemy at the Gates: Soviet Military Intelligence in the Inter-War Period and its Forecasts of Future War, 1921–1941", i Silvio Pons & Andrea Romano (red.): *Russia in the Age of Wars 1914–1945*, Milano 2000, s. 215–234. Kf. også Lennart Samuelson: *Soviet Defence Industry Planning. Tukhachevskii and Military-Industrial Mobilisation 1926–1937*, s. 189ff.

¹³⁰ L. Samuelson: "The Naval Dimension of the Soviet Five Years Plans, 1925–1941", tabell s. 214.

¹³¹ I 1935 fikk enheten status som en egen flåte – Stillehavflåten.

mulig å overføre ubåter og overflatefartøyer mellom Østersjøen og Kvitsjøen for innsats i nord. For det andre ville den øke muligheten til å føre frem forsyninger til en landmilitær front i Nord-Russland.¹³²

I sin rapport sa kommisjonen seg enig med Sjaposjnikov i at kanalen ville ha betydning for den strategiske situasjonen og Sovjetunionens land- og sjømilitære forsvar i nord. Kanalen ville supplere og avlaste jernbanene til Arkhangelsk og Murmansk, og slik gjøre det mulig å frakte større mengder gods til det sentrale Russland. Havnene i nord ville derfor få økt betydning for Sovjetunionens forbindelser med omverdenen i krig. Samtidig pekte kommisjonen på at nærheten til grensen med Finland og den begrensede årlige seilingstiden (deler av kanalen ville være gjenfrosset store deler av året) skapte problemer.¹³³ Ikke desto mindre hadde marinesjefen Vladimir M. Orlov vyer om at kanalen kunne være utgangspunkt for en mer offensiv sjømilitær satsing i nord: Overfor Sjaposjnikov foreslo han at det skulle bygges opp en marine av store undervannsbåter som skulle operere "mot Englands kommunikasjonslinjer i Atlanterhavet" – igjen en bekreftelse på Storbritannias dominerende plass i de sovjetiske trusselbildene på denne tiden.¹³⁴ Om en slik marine skulle operere året rundt, måtte den være stasjonert i den isfrie Kolafjorden.

Gangen i byggingen av Kvitsjøkanalen gir en pekepinn om at slike militærstrategiske vyer til syvende og sist ble tillagt mindre betydning enn politiske hensyn. I følge det opprinnelige utbyggingsvedtaket fra 1930 skulle kanalen dimensjoneres for fartøyer med dyptgående opp til 18 fot. I årene som fulgte forsøkte marineledelsen å få gjennomslag for

¹³² RGAVMF, f. 1483, op. 3, d. 49, l. 2, Sjaposjnikov til sjefen for Den røde hærs sjømilitære styrker (Natsjalnik VMS RKKK), 25. januar 1930.

¹³³ RGAVMF, f. 1483, op. 3, d. 49, l. 26, kommisjonens "Doklad" av 2. april 1930.

¹³⁴ RGAVMF, f. 1483, op. 3, d. 49, l. 12, Orlov til Sjaposjnikov, 28. februar 1930.

en enda mer ambisiøs målsetting. Det endelige resultatet ble et ganske annet. I slutfasen ble arbeidet sterkt forsert, og det ble vedtatt å åpne kanalen til begynnelsen av seilingssesongen 1933. Resultatet var at kanalen ikke kunne seiles av skip som stakk dypere enn ti fot. Dens reelle militærstrategiske betydning var dermed drastisk redusert i forhold til de opprinnelige ambisjonene. I årene som fulgte ble det lagt planer for å bygge et parallelt løp for større fartøyer, uten at noe av dette ble gjennomført.¹³⁵ Andre forhold forsterker inntrykket av at nordområdene ble tillagt begrenset strategisk betydning i disse årene: I 1931 ble det besluttet å forskyve tyngdepunktet av veibyggingen sørover mot de sentrale frontavsnittene. Planene for utbygging av veinettet i Leningrad militærdistrikt ble drastisk redusert. Først i 1938 ble det besluttet å sette i gang byggingen av nye jernbaner i militærsdistriktet.¹³⁶ Arbeidet kom i gang med å legge et dobbeltspor på den nordlige delen av Murmansk-banen. Først tidlig i februar 1940 ble det besluttet å utvide dette til hele banestrekningen Leningrad-Murmansk.

Med byggingen av Kvitsjøkanalen og muligheten for å overføre skip fra Østersjøen var det likevel skapt forutsetninger for å bygge opp et sjømilitært nærvær i nord.¹³⁷ Straks kanalen var åpen for trafikk ble to jagere, to vaktfartøy og to undervannsbåter overført fra Østersjøflåten og stasjonert i Murmansk. Dermed ble begrensningene i kanalens kapasitet demonstrert: For å unngå at jagerne stakk for dypt,

¹³⁵ Om utviklingen av utbyggingsplanene for Kvitsjøkanalen, se Jurij Kilin: *Karelija v politike sovetskogo gosudarstva 1920–1941*, Petrozavodsk 1999, s. 122–127.

¹³⁶ Musajev, V.I.: "V mezvojennyj period (1924–1940)", i V.S. Bobrysjev et al. (red.): *Peterburgskij, Petrogradskij, Leningradskij Vovennyj Okrug 1864–1999*, s. 278.

¹³⁷ Av interne dokumenter fremgår det at det var en klar sammenheng mellom ferdigstillelsen av kanalen og opprettelsen av den nye flåteavdelingen i nord. Kf. f.eks. RGAVMF, f. 1183, op. 3, d. 113, ll. 87–90, Vorosjilov til Rådet for arbeid og forsvar (STO), oktober 1932.

måtte blant annet artilleriet fjernes på forhånd.¹³⁸ Den 1. juni 1933 ble Nordflotiljen (*Severnaja vojennaja flotilija*) formelt opprettet. Noen uker senere ble ytterligere en jager, en undervannsbåt og et vaktfartøy overført gjennom den nyåpnede kanalen. I tillegg besto flotiljen av et antall minesveipere i form av ombygde fiskebåter.

De opprinnelige planene for marinebasen i Kolafjorden var tilpasset en styrke av begrenset omfang: En planutkast fra 1932 tok utgangspunkt i en fredstidsoppsetting gruppert rundt fire jagere og til sammen 28 ubåter av forskjellig størrelse.¹³⁹ Den midlertidige basen i Murmansk ble bygd for en styrke på to jagere, to ubåter, to vaktskip i tillegg til minesveipere og hjelpefartøy.¹⁴⁰ Den sjømilitære ledelsen var samtidig opptatt av å etablere den endelige marinebasen på et sted som ga muligheter for en senere utvidelse med tanke på flere og større fartøyer.¹⁴¹ Det ser ut til at de endelige byggeplanene for anleggene ble vedtatt sommeren 1933 – og det hemmelige politiet OGPU med dets nærmest ubegrensede tilgang på tvangsarbeidskraft fikk ansvaret for utførelsen.¹⁴² Murmansk ble bygget ut til en midlertidig marinehavn, mens den nye permanente marinebasen ved Poljarnoje (ved det tidligere Aleksandrovsk/Katarinahavn) gradvis ble tatt i bruk i årene som fulgte.

De begrensede planene for utbyggingen av den nye flåteenheten ved Kolafjorden reflekterte at marinen fortsatt

¹³⁸ Sommeren 1937 måtte mineleggeren *Murman*, med 5,6 meter dypgående og 14 meter bredde ta omveien om Skandinavia for å slutte seg til Nordflåten i Kolafjorden. Kf. Alexander Hill: "The Birth of the Soviet Northern Fleet 1937–1942", s. 67–68.

¹³⁹ RGAVMF, f. r-1483, op. 3, d. 113, ll. 68–75, "Operativno-taktitsjeskoje zadanije dlja bazy Morskikh sil severa v Kolskom zalive (Murmansk)", utkast, udatert, 1932.

¹⁴⁰ RGAVMF, f. r-970, op. 2, d. 1, ll. 7–12, "Zadanije na stroitelstvo vremennoj bazy flota – v g. Murmanske (po planu 1933 goda)", signert 10. juni 1932.

¹⁴¹ Ibid., ll. 116–118ob, "Akt vybora mesta dlja stroitelstva operatsionnoj bazy dlja Morskikh sil severa v rajone Murmanska", 7. august 1932.

¹⁴² Kf. diverse materiale i RGAVMF, f. 1483, op. 1, d. 200.

spilte en underordnet rolle i sovjetisk strategisk tenkning – og at Nordflotiljen ble lavere prioritert enn styrkene i Østersjøen, Stillehavet og Svartehavet. Til grunn for det opprinnelige byggeprogrammet for marinen under den andre femårsplanen 1933–1937 lå en begrenset sjømilitær målsetting: Marinen skulle sørge for "et sikkert (nadjoznaja) og aktivt forsvar av USSRs sjøgrenser på de fire hovedkrigsteatrene (Østersjøen og Svartehavet, Fjerne Østen, Nord)". Det skulle i tillegg organiseres mindre styrker ved det Kaspiske hav og på elvene Amur og Dnepr. Den nordlige flotiljen skulle ha som oppgave å "[f]orsvare Murmansk og Arkhangelsk mot et angrep fra havet og mot et angrep med landgangstropper", samt "[m]otsette seg fiendens forsøk på å trenge gjennom Kvitsjöhalsen". Det var fortsatt Storbritannia som ble sett som den sannsynlige motstander. I den grad det var snakk om oppgaver utover det rene kystforsvar, skulle det nemlig rettes angrep på "fiendens (Englands) grunnleggende (osnovnyje) og viktigste kommunikasjonslinjer på havet."¹⁴³ Det var ganske sikkert den planlagte styrken av undervannsbåter som var tiltenkt denne mer ambisiøse oppgaven. Trening av slike fremskutte operasjoner med undervannsbåter skal ha tatt til fra 1936,¹⁴⁴ og inngikk som en del av Nordflåten oppgaver under krigen 1941–45.

Det var likevel ikke bare behovet for å støtte opp om hærens forsvar av kystlinjen og en mulig oppgave med å forstyrre fiendens kommunikasjonslinjer vestover som lå bak opprettelsen av Nordflotiljen i 1933. Utbyggingen av de sjømilitære baseanleggene i Kolafjorden hang også sammen med ambisjonen å utvikle skipsfarten mellom det europeiske Russland, elveutløpene i Sibir og Stillehavet over den nordlige sjøruten. I 1932 gjennomførte isbryteren *Sibirjakov* den første

¹⁴³ RGAVMF, f. 1483, op. 1, d. 201, ll. 1ff, "Osnovnyje soobrazjenija", uklar dato, uklar signatur.

¹⁴⁴ Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet*, s. 71.

gjennomseilingen av nordøstpassasjen i løpet av én sesong. Blant annet på bakgrunn av denne bragden slo en skribent i det prestisjefylte amerikanske tidsskriftet *Foreign Affairs* i 1936 fast verden sto ved begynnelsen av "a new phase of man's relations with the North".¹⁴⁵ Forfatteren, Bruce Hopper, var først og fremst opptatt av mulighetene som utviklingen av den nordlige sjøruten skapte for å utnytte Sibirs naturressurser. Samtidig mente han at den strategiske betydningen av USSRs arktiske politikk var "obvious".

I årene som fulgte gjennomførte flere sovjetiske marinesfartøyer den samme reisen. Den offisielle sovjetiske fremstillingen av den nordlige sjørutens historie legger vekt på den militære betydningen av å utvikle de sjøverts kommunikasjonslinjene langs Sibirs nordkyst.¹⁴⁶ Fremveksten av det russiske militære nærværet i Nordvest-Russland må også ses på bakgrunn av den storstilte økonomiske utbyggingen av de samme områdene som tok til tidlig på 1930-tallet – en utbygging som i stor grad var basert på en hensynsløs utnyttelse av tvangsarbeidere og tvangsforviste (blant annet forviste "kulakker" – *spetspereselentsy*). Ikke minst ble det gjort store funn av mineralressurser på Kolahalvøya, mens det ble oppdaget oljekilder i Komi-regionen.

Fra 1934, altså mens byggeprogrammet under den andre femårsplanen så vidt var kommet i gang, begynte Stalin å tenke i retning av en storslått utbygging av en havgående marine. Den sovjetiske revurderingen som fulgte var muliggjort av den voldsomme ekspansjonen av den sovjetiske tungindustrien under de to første femårsplanene. Samtidig var de nye planene del av et større internasjonalt mønster – flåteavtalen mellom Tyskland og Storbritannia fra juli 1935

¹⁴⁵ Bruce Hopper: "Soviet Conquest of the Far North", i *Foreign Affairs*, 1936, s. 499.

¹⁴⁶ M.I. Belov: *Istorija otkrytija i osvojenija Severnogo morskogo puti*, bind III: *Sovetskoje arktisjeskoje moreplavanije 1917–1932gg.*, Leningrad 1959, s. 409–410.

ble etterfulgt av en massiv utbygging av stormaktenes krigsflåter. Men nordområdene spilte fortsatt en underordnet rolle i sovjetisk strategisk tenkning. De reviderte byggeplanene som forelå våren 1936 tok utgangspunkt i at den nye marinen skulle ha sine hovedstyrker stasjonert i Østersjøen, Stillehavet og Svartehavet – marinstyrkene i nordvest ville fremstå som klart svakere enn de tre hovedflåtene. Som tidligere var det forsvaret av kystlinjen og rollen som støttevåpen for hæren som ble sett som marinens sentrale oppgaver. Det nye var at disse oppgavene nå skulle løses med støtte fra tunge kryssere og slagskip.

Utbyggingsplanene som ble vedtatt i juni 1936 skulle resultere i en marine på 533 fartøyer. Med to av til sammen 24 slagskip og to av 15 kryssere ville Nordflotiljen fremsto som den klart svakeste av marinens enheter. I tråd med tendensen som hadde gjort seg gjeldende siden tidlig på 1930-tallet ville Stillehavetsflåten være den klart sterkeste. Planen skulle gjennomføres på ti år, og ville i hvert fall på papiret forvandle USSR til en av verdens ledende sjømakter. Problemet var at marinen skulle splittes mellom fire uavhengige krigsteatre, og flåtestyrkene i nordvest i særdeleshet fortsatt ville fremstå som utilstrekkelige i forhold til Royal Navy eller den tyske Kriegsmarine. En annen svakhet var at den nye marinen ikke ville være utstyrt med hangarskip. Den ville derfor være avhengig av å operere innen rekkevidde av marinens landbaserte fly. Den økende vektleggingen av marinen i sovjetisk militær tenkning fikk sitt formelle uttrykk gjennom opprettelsen av et selvstendig marinekommissariat den 31. desember 1937 (*Narodnyj komissariat Vojennomorskogo flota*).

Samme høst ble det vedtatt en enda mer ambisiøs målsetting for utbyggingen av marinen. Fortsatt var det imidlertid Stillehavetsflåten og Østersjøflåten som ble ansett som de viktigste. Nordflåten ble likevel tildelt noe større styrker i forhold til planen av 1936, og nærmet seg Svartehavetsflåten i

tonnasje. Stillehavsfåten og Nordflåten ble tildelt hver sitt hangarskip – et nytt element i sovjetiske marineplaner – og det totale antallet jagere ble øket. Byggeprogrammet for slagskip ble noe redusert. I følge en revidert plan i 1938 skulle Nordflåten tildeles ytterligere tre kryssere, mens åtte jagere skulle overføres til Stillehavsfåten.¹⁴⁷ De storslåtte planene var preget av enkelte ambisiøse målsettinger: Slagskipene som var på tegnebrettet i 1937 skulle kunne ta opp kampen mot alle eksisterende og planlagte typer krigsskip på det åpne hav.¹⁴⁸

Fortsatt var det likevel forsvaret av landets kystlinje mot fiendtlige landgangsoperasjoner som var kjernen i marinens oppgaver. I tillegg til å støtte opp under hærens operasjoner, skulle flåteavdelingen i nord beskytte kommunikasjonslinjen mellom Sibir og Nordvest-Russland langs den nordlige sjøruten, sikre egne kommunikasjoner til nøytrale land i vest, samt forstyrre fiendens kommunikasjonslinjer i Nord-Atlanteren. Etter det tyske angrepet i juni 1941, viste det seg at forestillingene om hva som ville være marinens oppgaver i de ulike krigsteatrene i liten grad slo til. I så måte var marinestyrkene i nord i noen grad et unntak – angrep på fiendens forsyningslinjer ble en viktig oppgave for de sovjetiske marinestyrkene i nord.¹⁴⁹ Den økende vektleggingen av nordområdene som et viktig fremtidig krigsteater ble understreket ved at den nordlige flotiljen i mai 1937 fikk status som en av sovjetmarinens fire flåter under navnet Nordflåten (*Severnyj Flot*).¹⁵⁰

¹⁴⁷ Nordflåten skulle få tilført 2 slagskip, et hangarskip, 3 tunge kryssere, 4 lette kryssere, 38 jagere og 60 undervannsbåter av forskjellige størrelse. Kf. Gunnar Åselius: "The Soviet Naval Theaters in Soviet Grand Strategy During the Interwar Period", s. 74.

¹⁴⁸ RGVA, f. 35080, d. 4, ll. 4–30, Vorosjilovs foredrag om byggeprogrammet for marinen, august 1937.

¹⁴⁹ M.S. Monakov: "Strategitsjeskije zadatsji VMF v poslednije 100 let", i *Morskoj sbornik*, nr. 10/1996, s. 20.

¹⁵⁰ For flere detaljer om utbyggingen av Nordflåten frem til 1942, se Alexander Hill: "The Birth of the Soviet Northern Fleet 1937–1942", s. 65–82.

Nordområdenes mer sentrale plass i trusselvurderingene ble avspeilet i de sovjetiske analysene av Norges militærstrategiske stilling, slik de særlig i 1936 og 1937 figurerte i sentrale sovjetiske presseorganer. Det var klare likhetstrekk med de norske situasjonsvurderingene som ble utarbeidet på samme tid.¹⁵¹ I omtalen av Norge ble det fokusert på Nord-Norges og den norske Atlanterhavskystens militærstrategiske betydning. I likhet med den norske militære ledelsen, mente russerne at Tyskland ville ha nytte av fly- og marinebaser i Nord-Norge som utgangspunkt for angrep på skipstrafikken mellom vestmaktene og Sovjetunionen – et klart tegn på at forestillingen om en allianse med Storbritannia nå var i ferd med å endre grunnlaget for Sovjetunionens krigsplanlegging:

So zeigt er [der deutsche Faschismus] eine besondere Interesse für die Anlage von Unterseeboot- und Flugzeugstützpunkten in Nordnorwegen und an der norwegischen Westküste. Der deutsche Faschismus will hier nicht nur eine günstige Operationsbasis gegen England schaffen, die im vergangenen Weltkrieg fehlte, sondern auch die nach Sperrung der Ostsee übrigbleibende Seeverbinding der Westmächte mit der Sowjetunion, an der norwegischen Küste vorbei nach Murmansk stören.

Også Narviks betydning som utskipningshavn for svensk jernmalm ble fremhevet, sammen med Norges rolle som råvareeksportør.¹⁵² Den økte interesse for Skandinavia kom blant annet til uttrykk ved at det ble etterspørsel etter opplysninger om norske og skandinaviske militære forhold. Våren 1938 måtte den ansvarlige avdelingssjefen i NKID innrømme at man "i det hele tatt" bare hadde sparsomme

¹⁵¹ Se ovenfor s. 8ff.

¹⁵² *Deutsche Zentral-Zeitung*, vår 1936, her sitert etter UD, H 62 C 6/28, Urbye til Utenriksdepartementet, 21. mai 1936. Samme poeng i E. Khmel'nitskaja: "Skandinavija kak ekonomitsjeskij i strategitsjeskij platsdarm", i *Pravda*, 13. april 1937 og G. Malinin: "Proiski germanskogo fasjizma v skandinavskikh stranakh", i *Krasnaja Zvezda*, 4. august 1937.

opplysninger om forsvaret i de skandinaviske land.¹⁵³ Det er meget mulig at de militære hadde et bedre etterretningsbilde enn diplomatene i utenrikskommisariatet. Bemerkningen gir likevel et hint om de skandinaviske landenes perifere plass i de sikkerhetspolitiske kalkylene som gjennomsyret sovjetisk utenrikspolitisk tankegang.

I kjølvannet av planene for utbyggingen av Nordflåten startet utviklingen av forsvaret av baseanleggene og jernbaneforbindelsen mellom Murmansk og det sentrale Russland. I 1936 ble det åpnet en flyplass ved Grjaznaja-bukta i Kolafjorden, og i årene som fulgte ble flystyrkene i området bygget opp. I juni 1938 ga Generalstaben ordre om å sette i gang rekognosering med tanke på å bygge et system av befestninger i området. Murmansk-området skulle gis status som "befestet område" (*ukreprajon*). Anleggene skulle ferdigstilles i løpet av 1939. Befestningene ved skulle bestå av fire feltbefestninger som i den interne militære kategorien ble omtalt som "type III". "Type III"-anlegg ble bygget langs akser som ikke ble tillagt primær betydning, ved fremskutte avsnitt av egen frontlinje (*ustupy*) eller ved andre forsvarslinje (*utoroj esjelon*).¹⁵⁴ En infanteridivisjon (104-ja osobaja strelkovaja divizija) skulle settes opp og stasjoneres i området. Avdelingen skulle være fullt oppsatt også i fredstid, med en mannskapsstyrke på i overkant av 14.100 mann. Divisjonen skulle ha som oppgave å styrke forsvaret av Murmansk og dekke Nordflåtens baseanlegg. Samtidig ble det besluttet at flystyrkene i Murmansk-området skulle utvides med et jagerflyregiment og et regiment bombefly. De nye avdelingene skulle være ferdig oppsatt i 1940.¹⁵⁵

¹⁵³ AVPRF, f. 0116, op. 20, p. 120, d. 369, ll. 1–2, Bezjanov til Nikonov, 5. mai 1938.

¹⁵⁴ RGVA, f. 25888, op. 3, d. 170, ll. 3–15, Vorosjilov og Sjaposjnikov til Vojennyj Sovet LVO, 3. juli 1938.

¹⁵⁵ RGVA, f. 25888, op. 3, d. 169, ll. 20–36, protokoll fra møte i Glavnyj Vojennyj Sovet RKKKA den 22. juni 1938.

Generalstaben var ikke fornøyd med resultatet av undersøkelsene som sommeren 1938 ble foretatt i området,¹⁵⁶ og byggingen av anleggene trakk åpenbart i langdrag. Året etter ble det foretatt nye rekognoseringer i terrenget. Befestningene som nå ble diskutert skulle ha tre hovedoppgaver: dekke adkomstveiene over land til utløpet av Kolafjorden og havneanleggene ved Murmansk (åpenbart med tanke på et angrep fra finsk eller norsk territorium), forhindre at den sovjetiske delen av Fiskerhalvøya ble erobret, samt dekke oppmarsjen av egne styrker forut for et mulig fremstøt mot Petsamo. Tilsvarende skulle forsvarsverker som ble planlagt ved Kandalaksja innerst i Kvitsjøen sperre adkomsten til Murmansk-banen. Det ble nå tatt sikte på at anleggene ved Murmansk og Kandalaksja skulle stå ferdige i 1940.¹⁵⁷

Krig i Europa

For sovjetmarinen som helhet hadde nybyggingsprogrammet bare så vidt kommet i gang da krigen i Europa brøt ut i september 1939 – en slående parallell til situasjonen i 1914. I tiden som fulgte ble de tilgjengelige ressursene satt inn i en forsert utbygging av hæren og flyvåpenet. Deler av verftskapasiteten ble satt inn i produksjon av våpen og utstyr for Den røde hær. Konstruksjonen av store skip ble begrenset til å ferdigstille enkelte av prosjektene som allerede var igangsatt, mens byggingen av jagere, ubåter og mindre fartøyer ble påskyndet.¹⁵⁸ Etter det tyske angrepet på Sovjetunionen i juni 1941 satte selve krigsutviklingen en stopper for å realisere det som var igjen av planene for

¹⁵⁶ RGVA, f. 25888, op. 3, d. 170, ll. 56–62, sjefen for generalstaben til LVO, 28. september 1938. Resultatet fra rekognoseringen i 1938 med forslag til utbygging av faste anlegg, *ibid.*, d. 171, ll. 17–25.

¹⁵⁷ RGVA, f. 25888, op. 3, d. 173, ll. 14–15, Natsj. sjtaba og Komissar sjtaba LVO til sjefen for 104. infanteridivisjon, Sjtsjerbakov.

¹⁵⁸ Aleksandr V. Basov: "Der Bau der Seekriegsflotten der UdSSR vor dem Zweiten Weltkrieg – 1921 bis 1941", i Jürgen Rohwer (red.), *The Naval Arms Race 1930–1941*, Bonn 1991s. 128ff.

bygging av linjeskip: Dels kom de viktigste skipsverftene i Østersjøen og Svartehavet under tysk kontroll, dels ble de utsatt for ødeleggende bombeangrep. Alt i alt kom marinen til å spille en underordnet rolle i den sovjetiske krigsinnsatsen i den annen verdenskrig. I tråd med marinens faktiske muligheter og de operasjonelle retningslinjene som fikk gjennomslag fra slutten av 1920-tallet, var operasjonene med få unntak begrenset til kystområdene opp mot USSR's eget territorium.

I løpet av de siste årene før krigsutbruddet skjedde det likevel en betydelig utvidelse av de russiske sjøstridskreftene i nord. I 1937 fikk Nordflåten tilført fire middelsstore undervannsbåter. En relativt sett betydelig styrking av flåtens kapasitet fant sted i 1939, da fem moderne jagere og til sammen 12 undervannsbåter av forskjellige type ble overført fra Østersjøen.¹⁵⁹ Sommeren 1940 fulgte ytterligere én jager og to nye store ubåter.¹⁶⁰ Ved tiden for det tyske angrepet på Sovjetunionen i juni 1941 besto Nordflåten av 15 undervannsbåter, åtte jagere, i overkant av 20 minesvepere, et antall vaktbåter og hjelpefartøy av forskjellig størrelse og type samt 116 fly. Av disse var rundt halvparten foreldede sjøfly. Til sammenligning besto Østersjøflåten av to slagskip, to kryssere, 21 jagere, 69 undervannsbåter, 48 torpedobåter og 656 fly – i hvert fall på papiret en langt mer slagkraftig styrke.¹⁶¹

Nordflåten var neppe i stand til å gjøre seg effektiv nytte av fartøyene den var blitt tildelt i årene før krigsutbruddet. Da A.G. Golovko overtok som Nordflåtens sjef i august 1940,

¹⁵⁹ Ibid., s. 127.

¹⁶⁰ For en redegjørelse for ytterligere detaljer, se I.A. Kozlov & V.S. Sjlomin: *Krasnoznamennyj Severnyj flot*.

¹⁶¹ Tallene for oppsetningen til Nordflåten og Østersjøflåten i juni 1941 er hentet fra *Vojennyj entsiklopeditsjeskij slovar*, Moskva 1986; og *Bojevoj put Sovetskogo Voenno-Morskogo Flota*, Moskva 1988, s. 178. På s. 137–138 i Jürgen Rohwer & Mikhail S. Monakov: *Stalin's Ocean-Going Fleet*, finnes en tilsvarende oversikt. Her er det imidlertid ingen referanser til minesveperne.

kunne han raskt slå fast at flere av fartøyene var ute av drift på grunn av tekniske problemer eller manglende vedlikehold. Mannskapene var preget av mangelfull opplæring.¹⁶² Noen uker senere fikk Golovko besøk av marinesjefen N.G. Kuznetsov. Kuznetsov ble slått av misforholdet mellom de enorme, åpne havområdene og Nordflåtens beskjedne ressurser. Av anlegg i Poljarnoje var alt han fant "ett til to kaier og et fåtall bygninger og kaserne" (odin-dva pritsjala da neskolko domov i kazarm).¹⁶³

Så sent som i mai 1941 skal en inspeksjonsgruppe fra marinekommissariatet ha slått fast at Nordflåten ikke var kampdyktig. I ukene som fulgte gjorde Golovko etter eget utsagn det han kunne for å forberede Nordflåten på å møte det forventede tyske angrepet.¹⁶⁴ Da angrepet kom den 22. juni skal hovedbasen i Poljarnoje ha vært 75 prosent fullført. Øvrige baseanlegg, blant annet ved Molotovsk (nåværende Severodvinsk) var under bygging. Byggingen av anleggene i Vajenga (Severomorsk) var satt i gang i 1940. Det fantes tre flyplasser, hvorav én for flåtens flystyrker. Det skal i stor grad ha vært de manglende basefasilitetene som forhindret at det i den siste førkrigstiden ble overført flere skip fra Østersjøflåten enn det faktisk ble.¹⁶⁵

Selv om Kuznetsov på denne tiden etter eget utsagn i økende grad var opptatt av trusselen fra Tyskland, regnet han ikke med at tyskerne ville forsøke seg på omfattende sjømilitære operasjoner i nord. Det han drøftet med Golovko var derfor spørsmålet om forsvaret av kyststripen, først og fremst Kolafjorden.¹⁶⁶ Det var da også dette som i stor grad ble Nordflåtens faktiske oppgave i krigsårene som fulgte. Også i nord kom den sovjetiske marinen i all hovedsak til å operere i

¹⁶² A[rsenij] G[rigorevitsj] Golovko: *Vmeste s flotom*, Moskva 1960, s. 5–13.

¹⁶³ N.G. Kuznetsov: *Nakanune*, s. 293–294.

¹⁶⁴ A[rsenij] G[rigorevitsj] Golovko: *Vmeste s flotom*, s. 5–13.

¹⁶⁵ N.G. Kuznetsov: *Nakanune*, s. 294–295; M. Monakov: "Zatsjem Stalin stroil okeanskij flot?", i *Morskoj sbornik*, nr. 12/1998, s. 77.

¹⁶⁶ N.G. Kuznetsov: *Nakanune*, s. 294.

kystnær farvann. Det var vestallierte krigsskip som eskorterte konvoiene med våpen og forsyninger til Murmansk og Arkhangelsk. Unntaket var ubåtoperasjoner mot tyske transportskip og i noen grad mot tyske kampfartøyer.

Marsjall G.K. Zjukov bemerket i ettertid at Stalin og den sjømilitære ledelsen begikk en alvorlig feil ved at de ikke innså betydningen av Nordflåten, som dermed ikke var forberedt til den rollen den faktisk kom til å spille under verdenskrigen.¹⁶⁷

Tilsvarende skrev Kuznetsov at den egentlige årsaken til Nordflåtens relative svakhet var at man ikke til fulle hadde forstått det nordlige krigsteatrets virkelige betydning. Resultatet av førkrigstidens prioriteringer ble en paradoksal situasjon: "[...] under krigen var det i særlig grad i nord at det var behov for jagere, undervannsbåter og torpedobåter. Men der var det for lite av dem, samtidig som mange fartøyer ble tvunget til å ligge uvirksomme ved Leningrad."¹⁶⁸

Men det var ikke bare avveiningen mellom de ulike flåtene som var det grunnleggende problemet. Et gjennomgående tema i Kuznetsovs erindringer om tiden som folkekommissær for marinen fra våren 1939 er hvordan marinespørsmålene ble sett på som perifere og underordnede i forhold til de andre forsvarsgrenene – hæren og flyvåpenet. Blant annet ble Kuznetsov ikke holdt orientert om den øverste statsledelsens vurdering av det allmenne trusselbildet. Da han mot slutten av 1940 forhørte seg om hvordan ledelsen så på muligheten av krig med Tyskland, slik at marinen kunne treffe passende tiltak, skal Stalin ha svart: "Så snart det er nødvendig, vil De vil få alle nødvendige instruksjoner."¹⁶⁹ Det var ingen tvil om at marinen i en krigssituasjon skulle være underordnet hæren, og før krigsutbruddet var Kuznetsov avhengig av kontakten med Forsvarskommissariatet for å skaffe seg et bilde av den øverste

¹⁶⁷ Marsjall G.K. Zjukov: *Vospominanija i razmysljenija*, ny og utvidet utgave, bind I, Moskva 1992, s. 337.

¹⁶⁸ *Ibid.*, s. 294–295.

¹⁶⁹ *Ibid.*, s. 299.

ledelsens tanker og planer.¹⁷⁰ Blant den militære ledelsen var det imidlertid en tendens til å ofre lite oppmerksomhet på marinespørsmål. Dette gjaldt for S.K. Timosjenko, som overtok som folkekommissær for forsvaret etter Vinterkrigen med Finland. Også G.K. Zjukov, som overtok som sjef for Generalstabten etter K.A. Meretskov den 1. februar 1941, skal ha vært "svært uvillig" til å sette seg inn i marinespørsmål.¹⁷¹

Vinterkrigen 1939–1940: fare for sovjetisk innmarsj i Norge?

Mot slutten av 1930-tallet var Tyskland etter alt å dømme i ferd med å overta Storbritannias tradisjonelle rolle som den mest sannsynlige og sterkeste sjømilitære motstanderen i de sovjetiske krigsscenariene. Begivenhetene som fulgte etter den tysk-sovjetiske avtalen av 23. august 1939 endret også dette bildet. Etter utbruddet av Vinterkrigen og under trusselen om at vestmaktene ville gripe direkte inn i krigen på finsk side kom Storbritannia igjen i forgrunnen i de sovjetiske trusselbildene og i sovjetisk retorikk. Med Østersjøen sperret for allierte skip, var det klart at en vestlig intervensjon ville måtte finne sted i nord, mot Petsamo eller gjennom norsk og kanskje også svensk område. Den truende konfrontasjonen mellom Sovjetunionen og Storbritannia truet dermed med å trekke også Norge (og Sverige) inn i storkrigen. Planer for en vestlig intervensjon var i full gang da Vinterkrigen tok slutt med den finsk-sovjetiske fredsavtalen av 12. mars.¹⁷²

For den norske regjeringen innebar Vinterkrigen i første rekke en utenrikspolitisk utfordring i form av en balansegang mellom folkerettens nøytralitetsregler og ønsket om ikke å

¹⁷⁰ *Ibid.*, s. 327.

¹⁷¹ *Ibid.*, s. 328.

¹⁷² For en kortfattet redegjørelse for de allierte planene, se Patrick Salmon: "Fra myte til historie. Den britiske "invasjonen" av Norge i 1940 som problem i det norsk-britiske forholdet i etterkrigstiden", i Sven G. Holtmark, Helge Ø. Pharo, Rolf Tamnes (red.): *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*, Oslo 2003, s. 218–256.

provosere USSR på den ene side, og på den annen side behovet for å la sympatien for Finlands sak komme til uttrykk gjennom konkret handling.¹⁷³ Men også sikkerhetspolitisk ble situasjonen oppfattet som truende. Før og etter utbruddet av Vinterkrigen dukket det gjentatte ganger opp rykter om at det forelå sovjetiske, eller felles tysk-sovjetiske, planer mot Nord-Norge. Polens skjebne spøkte i bakgrunnen. Den 9. desember 1939 drøftet Stortingets utenrikskomité meldinger som var kommet inn om at det forelå tysk-sovjetiske planer rettet mot Finnmark. Fra norske utenriksstasjoner var det tidligere kommet flere innberetninger som refererte til liknende rykter, uten at det ser ut til at disse var blitt tillagt særlig vekt i utenriksdepartementet. Blant annet hadde legasjonen i Moskva allerede i 1938 sendt advarsler om at det kunne foreligge sovjetiske angrepsplaner mot Nord-Norge. Etter utbruddet av Vinterkrigen advarte den nytiltrådte norske sendemannen i Moskva, Einar Maseng, om at Sovjetunionen og Tyskland kunne bli enige om en militær aksjon mot "Nord-Norges kyst".¹⁷⁴

Ryktene og meldingene høsten 1939, Sovjetunionens angrep på Finland sammen med usikkerheten om storkrigens videre utvikling, førte til at den norske regjeringen iverksatte en styrking av den militære beredskapen langs grensen mot Finland i Øst-Finnmark.¹⁷⁵ Som vi har sett, hadde tidligere

¹⁷³ Kf. Tom Kristiansen: "En mellomposisjon? Vinterkrigen og norsk sikkerhetspolitikk", i Vladislav Ivanovitsj Goldin & Jens Petter Nielsen: *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, Arkhangelsk 1996, s. 162–198.

¹⁷⁴ Maseng til UD, 11. desember 1939, gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917–1955*, dokument nr. 209, s. 269.

¹⁷⁵ For detaljer, se Otto H. Munthe-Kaas: *Norges grensevakt i Nordøst fra 1918 til 1963*, Oslo 1964: 89–106. Beredskapstiltakene i Finnmark har fått enkelte skribenter og historikere, blant dem Lars Borgersrud, til å anklage regjeringen for å la seg lede av anti-sovjetiske følelser til å konsentrere oppmerksomheten mot USSR, mens trusselen fra Tyskland ble undervurdert. Kf. Lars Borgersrud: "Nøytralitet i endring: Den profinske politikk 1939–40", i *Internasjonal politikk*, nr. 3/1996, s. 359–392. Det er imidlertid viktig å være klar over at etter utbruddet av krigen mellom

analyser av trusselen mot Nord-Norge under en stormaktskrig tatt utgangspunkt i en krig mellom Sovjetunionen og Tyskland, med vestmaktene som enten nøytrale eller Sovjetunionens allierte. Nå begynte man å ane konturene av en langt mer truende konstellasjon, nemlig en faktisk allianse mellom de to store totalitære maktene i Europa.

Norske holdninger til Sovjetunionen under Vinterkrigen var preget av en dyp moralsk indignasjon som gikk sammen med frykten for at også Norge var truet. I sine dagboksnotater fra begynnelsen av desember ga statsminister Nygaardsvold uttrykk for følelser han ganske sikkert delte med mange andre. Nygaardsvolds tanker gir også et varsel om en problemstilling som vendte tilbake med full tyngde med fremveksten av den kalde krigen knapt ti år senere: Forakten for de norske kommunistene som Moskvas lydige redskap:

Beretningene fra Finland høres forfærdelig ut, men enda forsvarer kommunistene både Russlands meningsløse overfald på en liten nasjon, og luftbombardementet på Finlands åpne byer og nedskytning av den civile befolkning. Holde oss utenfor krigen, ja. Når jeg ser på hvilken måte de russiske banditter optrær så frygter jeg for at det blir vår tur når de har trampet Finland under føtterne.¹⁷⁶

Disse ordene illustrerer hvordan holdningen til sovjetregimet blant norske sosialdemokrater hadde endret seg siden de første begeistrede meldingene om omveltningen i 1917. Sammen med blant andre Martin Tranmæl var Johan Nygaardsvold blant dem som etter oktoberrevolusjonen hadde

Sovjetunionen og Finland var Norge som nøytral nasjon i henhold til folkerettens nøytralitetsregler forpliktet til å sette opp et troverdig nøytralitetsvern langs grensen til Finland.

¹⁷⁶ Harald Berntsen (red.): *Johan Nygaardsvold. Dagbøker 1918–48 og utvalgte brev og papirer 1916–52*, Oslo 1998, s. 114, innførsel 3. desember 1939.

gått inn for at en samlet norsk arbeiderbevegelse skulle uttale "sin fulde tilslutning til Lenin og hans regjering".¹⁷⁷

Også utenriksminister Koht fryktet at angrepet på Finland kunne være innledningen til en videre sovjetisk ekspansjon på nordkalotten. Kohts bekymring kom til uttrykk ved flere anledninger. Blant annet ba han den amerikanske regjeringen om å gjøre sitt for å hindre at Sovjetunionen reiste krav på deler av det norske territorium. Han var også opptatt at sovjetregjeringen under de finsk-sovjetiske forhandlingene hadde gjort krav på den vestlige delen av Fiskerhalvøya. Han kunne ikke se at dette kravet kunne begrunnes i defensive behov.¹⁷⁸ Utenriksministerens engstelse ble fanget opp i Moskva. I slutten av oktober rapporterte den sovjetiske sendemannen i Oslo, Viktor A. Plotnikov, til NKID at Koht under en lukket orientering for pressen hadde sagt at om Finland godtok de sovjetiske kravene, kunne man ikke utelukke at USSR ville reise krav rettet mot Nord-Norge.¹⁷⁹

Om det kunne være ulike fortolkninger av bakgrunnen for USSRs angrep på Finland og om landets videre ambisjoner på nordkalotten, var få i tvil om hva som ville være de sannsynlige følgene for Norge av et sammenstøt mellom Storbritannia og Sovjetunionen i nord. Da den britiske og franske regjeringen undersøkte underhånden hvordan Norge ville reagere på en henvendelse om å slippe allierte tropper til Finland gjennom norsk territorium, følte Koht situasjonen som svært problematisk. Om regjeringen godtok et slikt krav fra vestmaktene, "så får Russland plent same grunnen til å krevja flåtehamner i Noreg som det hadde til same kravet mot

¹⁷⁷ Nygaardsvolds egen gjengivelse av hans uttalelse i et gruppemøte i DNA, i Harald Berntsens (red.): *Johan Nygaardsvold. Dagbøker 1918-48 og utvalgte brev og papirer 1916-52*, s. 134, brev til Torstein Grønberg, 5. desember 1917.

¹⁷⁸ Odd-Bjørn Fure: *Mellomkrigstid 1920-1940*, bind 3 i *Norsk utenrikspolitikk historie*, Oslo 1996, s. 326-327.

¹⁷⁹ AVPRF, f. 059, op. 1, p. 301, d. 2085, l. 104, Plotnikovs telegram til NKID, 30. oktober 1939 (avskrift av original).

Finland. [...] Da har vi Russland over oss så snart det har makt til det." Om regjeringen sa nei til gjennommarsj, ville sannsynligheten av et sovjetisk fremstøt bli mindre. Til gjengjeld ville vestmaktene trolig være mindre villige til å komme til Norges hjelp om USSR likevel skulle komme med krav på norsk territorium.¹⁸⁰

Trolig avtok Kohts og regjeringens frykt for en sovjetisk ekspansjon inn i Norge da krigen mellom Finland og USSR trakk i langdrag etter den vellykkede finske motstanden mot de første sovjetiske angrepene på hovedfronten på Det karelske nes. Da britene i begynnelsen av mars varslet at regjeringene i Oslo og Stockholm snart ville bli bedt om å tillate gjennommarsj for unnsetningstropper til Finland, fattet regjeringen vedtak om å avslå en slik forespørsel. På den annen side er det liten tvil om at begivenhetene fra sommeren 1939 og frem til avslutningen av Vinterkrigen den 13. mars 1940¹⁸¹ også for en realpolitiker som Halvdan Koht bidro til å utdype en allerede eksisterende følelse av usikkerhet i forhold til Sovjetunionens hensikter overfor Norge i nord. Rykter og meldinger om russiske ekspansjonsplaner dukket senere opp som lik i lasten, både etter det tyske angrepet på Norge og ved andre anledninger når forholdet til Sovjetunionen kom i fokus.

Det har hittil fremkommet lite materiale som redegjør direkte for Norges plass i sovjetiske militære planer før og under vinterkrigen. Problemstillingen gjelder egentlig to ulike forhold: Én sak er hvorvidt det forelå planer om å rykke videre inn i Norge etter det som Stalin åpenbart trodde skulle bli en rask og fullstendig seier over Finland. Det andre forholdet dreier seg om hva som ville vært Sovjetunionens reaksjon om en alliert intervensjon var blitt gjennomført med

¹⁸⁰ Kohts notat av 24. desember 1939, gjengitt i Sven G. Holtmark (red.): *Norge og Sovjetunionen 1917-1955*, dokument nr. 213, s. 273-274.

¹⁸¹ Fredsavtalen ble undertegnet den 12. mars, med virkning fra kl. 12 (Leningrad-tid) dagen etter.

utgangspunkt i norsk territorium, slik det faktisk var forutsatt i de allierte planene som ble diskutert i ukene frem mot den finsk-sovjetiske fredsavtalen.

Når det gjelder det første spørsmålet, er det ikke fremkommet russisk materiale som bekrefter at det var grunnlag for nordmennenes frykt for at Sovjetunionen hadde planer om å rykke inn i Norge etter en rask seier over Finland eller om Finland hadde godtatt de opprinnelige sovjetiske kravene.¹⁸² Flere forhold peker i motsatt retning. Som det er vist i denne artikkelen, hadde Nordflåten og Murmansk-området ingen sentral plass i sovjetisk militærstrategisk tenkning i mellomkrigstiden. Dermed er det vanskelig å se noen rasjonell grunn til at Sovjetunionen skulle ønske å legge under seg norsk territorium i dette området – med de storpolitiske omkostninger en slik operasjon nødvendigvis ville innebære.

Formuleringen av de sovjetiske kravene overfor Finland forut for og ved avslutningen av Vinterkrigen bekrefter dette inntrykket: I den grad behovet for å skape økt sikkerhet for anleggene ved Kolafjorden ble følt som påtrengende, ville det vært et naturlig første skritt å kreve at Petsamo og den finske korridoren frem til Barentshavet ble avstått til Sovjetunionen. Noe slikt krav ble ikke fremmet under de finsk-sovjetiske kontaktene som tok til i 1938 og som kulminerte med forhandlingene i oktober-november 1939. Når Sovjetunionen under Vinterkrigen satte inn overlegne styrker (to infanteridivisjoner) for å sikre en rask erobring av den finske delen av Fiskerhalvøya og Petsamo-området, var hensikten

¹⁸² Enhver konklusjon må bli tentativ: Det som trolig er det mest sentrale militære russiske arkivmaterialet har hittil ikke vært åpnet for allment innsyn. Dette gjelder deler av materialet etter den sjømilitære operative ledelsen, *Glavnyj Morskoy Sjtab* (Den sjømilitære hovedstaben), deriblant Nordflåtens krigs- og operasjonsplaner for 1938 og 1939 (RGAVMF, f. 1877, op. 1, diverse *dela*, bl.a. 44–45). Det samme gjelder den tilsvarende landmilitære ledelsen fra 1935: *Generalnyj Sjtab* (RGVA, f. 7).

åpenbart å frata Finland muligheten for å motta forsyninger fra vestmaktene sjøveien gjennom Nordishavet.¹⁸³

Behandlingen av Petsamo-spørsmålet i 1939 har klare likhetstrekk med situasjonen forut for fredsavtalen med Finland i 1920. Forslag om å kreve at området ble avstått til Sovjetunionen var fremme i den interne sovjetiske saksbehandlingen, men var ikke med da de endelige kravene ble lagt frem overfor Finland. Forut for forhandlingene høsten 1939 fikk Molotov utarbeidet et maksimumsprogram og et minimumsprogram. Maksimumsprogrammet gikk blant annet ut på at hele Petsamo-området skulle avstås til USSR. Minimumskravet var i nord begrenset til den finske delen av Fiskerhalvøya, altså slik at hele halvøya (på russisk Rybatsjij og Srednij poluoostrov) ville bli sovjetisk territorium.¹⁸⁴ Ønsket om å bedre Sovjetunionens militære kontroll over området kom frem i flere sammenhenger: Det første utkastet til en sovjetisk-finsk gjensidig støtteavtale, utarbeidet forut for eller under forhandlingene høsten 1939, hadde med en bestemmelse om at USSR skulle ha rett til å anlegge en marinebase i Petsamo-bukta og kystartilleristillinger på ”den finske kysten av Barentshavet”. Russerne skulle også få opprette baser for hær- og luftstyrker i finsk Lappland. Det var imidlertid ikke snakk om landavståelser i disse områdene – USSR skulle betale leie for områdene som ble tatt i bruk til baseanlegg.¹⁸⁵

¹⁸³ E.A. Akimova: ”Problema Petsamo v Sovetsko-Finlandskikh odnosjenijakh v gody Vtoroj mirovoj vojny”, i Timo Vihavainen, E.N.Kalsjtsjikov & S.B. Koreneva (red.): *Rossija i Finljandija v XVIII–XX vv. Spetsifika granitsy*, St. Petersburg 1999, s. 255–56.

¹⁸⁴ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 25, d. 318, ll. 3–4, notat for Molotov, med Kozyrevs og en uklar signatur (Derevjanskij?).

¹⁸⁵ AVPRF, f. 06, op. 1, p. 18, d. 194, ll. 8–15, første utkast til finsk-sovjetisk bistanospakt, med Sobolevs og en uklar signatur. Dokumentene som er omtalt i dette avsnittet er drøftet flere steder i russisk og finsk litteratur, kf. for eksempel Ohto Manninen & N.I. Barysjnikov: ”Peregovory osenju 1939 goda”, i Oli Vehviläinen & O.A. Rzjesjevskij (red.): *Zimnjaja vojna 1939–1940. Kniga 1. Polititsjeskaja istorija*, Moskva, 1999, s. 119–121.

I sine kontakter med svenskene under Vinterkrigen gjorde den sovjetiske regjeringen det klart at de ville være villige til å gi tilbake Petsamo til Finland som en del av en fredsavtale.¹⁸⁶ Det kan likevel virke som russerne i løpet av Vinterkrigen ble stadig mer oppmerksomme på betydningen av å sikre baseområdene i nord og jernbanen frem til Murmansk. I sitt møte med den finske forhandlingsdelegasjonen i Moskva den 8. mars 1940 antydte Molotov en økende sovjetisk interesse for sikkerhetsproblemene i nord. I tillegg til spørsmålet om å bedre Leningrads stilling gjennom landavståelser og baserettigheter ved Finskebukta, var den sovjetiske regjeringen opptatt av å bedre sikkerheten til Murmansk og jernbaneforbindelsen mellom Murmansk og Leningrad. USSR krevde derfor grenseendringer slik at avstanden fra grensen til jernbanen skulle være minst 130–150 kilometer. Kravet i nord var likevel det samme som var blitt fremmet høsten 1939: Forskyvning av grensen på Rybatsjij- og Srednij-halvøya, mens Petsamo skulle få forbli finsk.¹⁸⁷ Et par dager senere understreket Molotov at det eneste USSR var opptatt var ”sikkerheten til Leningrad og Murmansk-banen”.

I sluttfasen av forhandlingene ble Petsamo-spørsmålet igjen trukket frem for å presse finnene til å godta de sovjetiske kravene. Den 12. mars, altså samme dag som fredsavtalen ble undertegnet, gjorde Molotov det klart at finske forsøk på å forhale forhandlingene kunne føre til at han ville kreve at Petsamo-området ble avstått til USSR. ”Ledende medlemmer av den sovjetiske regjeringen” (en dårlig skjult hentydning til Stalin), hevdet Molotov, var kommet til at det var feil å gi Petsamo tilbake til Finland. Han la til at dette var et syn som var særlig utbredt blant sovjetiske militære – muligens en

¹⁸⁶ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 25, d. 318, ll. 22–24, Molotovs samtale med Assarsson den 20. februar 1940.

¹⁸⁷ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 25, d. 318, ll. 45–50, Molotovs møte med finsk delegasjon den 8. mars 1940.

riktig observasjon.¹⁸⁸ Sluttresultatet i nord ble likevel at hele Fiskerhalvøya ble sovjetisk territorium, mens begrensningene i fredsavtalen av 1920 på finsk militært nærvær i Petsamo ble videreført.¹⁸⁹ På samme måte som i 1920 ble et militært begrunnet ønske om å presse Finland tilbake fra Barentshavet og skape økt sikkerhet for Kolafjorden åpenbart sett som mindre viktig enn å sikre avgjørende landevinninger på Det karelske nes. Det skal også ha vært en oppfatning i Moskva at sovjetisk imøtekommenhet i Petsamo-spørsmålet ville bli lagt merke til og verdsatt i Norge.¹⁹⁰ Molotovs dulgte trussel om at Sovjetunionen kunne kreve Petsamo tilbake dukket for øvrig opp under de finsk-sovjetiske samtaler sommeren og høsten 1940 om nikkelgruvene ved Petsamo.¹⁹¹

Etter at Sovjetunionen i juni 1941 kom med på de alliertes side i storkrigen mot Tyskland, ble betydningen av Murmansk og jernbaneforbindelsen sørover demonstrert – slik det var skjedd under krigen 1914–1918. Etter den finsk-sovjetiske ”fortsettelseskrigen” 1941–1944 var det da også slutt på den sovjetiske ettergivenheten i nord: Som en del av fredsavtalen i 1944 måtte Finland avstå Petsamo til Sovjetunionen.

Forut for angrepet på Finland i november 1939 hadde to divisjoner fra 14. armé i oppgave å erobre vestsiden av Fiskerhalvøya og Petsamo-området. Muligheten ble holdt åpen for at Norge ville delta i krigen på finsk side.¹⁹² Troppene

¹⁸⁸ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 25, d. 318, ll. 75–78, Molotovs møte med finsk delegasjon den 12. mars 1940.

¹⁸⁹ Russisk tekst til avtalen av 12. mars 1940 i *DVP SSSR*, bind XIII, kniga (bok) 1, Moskva 1995, s. 140–144.

¹⁹⁰ For en tilsvarende fortolkning, se f.eks. N.I. Barysjnikov: ”Problema Petsamo v sovetsko-finljandskikh odnosjenijakh (1939–1944gg.)”, i M.N. Suprun (red.): *Vojna v Arktike (1939–1945gg.)*, St.Petersburg 2001, s. 22–32.

¹⁹¹ AVPRF, f. 06, op. 2, p. 25, d. 316, ll. 69–72, Molotovs samtale med Paasikivi den 3. desember 1940.

¹⁹² Ohto Manninen: ”Pervyj period bojev”, i Oli Vehviläinen & O.A. Rzesjevskij (red.): *Zimnjaja vojna 1939–1940. Kniga 1. Polititsjeskaja istorija*, Moskva 1999, s. 166, med henvisning til *Sovetsko-finljandskaja vojna 1939–1940 na more*, Moskva 1945, b. II, s. 20; samt Alexander Hill:

hadde ordre om å stoppe ved Finlands grenser med Norge og Sverige – slik det da faktisk også skjedde i Sør-Varanger. De sovjetiske troppene skulle "ikke under noen omstendighet krenke grensen og ikke tillate noen provokasjon (ne dopuskat provokatsij¹⁹³)". Troppene skulle avgi honnør til norske og svenske styrker, men ikke innlede noen form for forhandlinger.¹⁹⁴ En slik forhåndsordre sier imidlertid lite om hva som kan ha eksistert av planer for en mulig ny fase i felttoget etter at Finland var overvunnet.

Nordflåten hadde som hovedoppgave å gi støtte til angrepet på de finske stillingene på Fiskerhalvøya. Fartøyene skulle deretter blokkere utfarten fra Petsamo, samtidig som de skulle forhindre at "utenlandske" fartøyer slapp inn i Varangerfjorden og i Kola- og Motovskij-buktene.¹⁹⁵ I dette lå trolig en ambisjon om å etablere en sperrelinje mellom Vardø og Mys Nemetskij på Fiskerhalvøya mot et vestlig forsøk på å føre frem forsyninger eller forsterkninger til Petsamo – eller til Kirkenes. En slik sperrelinje ville neppe vært effektiv – i løpet av de fransk-britiske samtalene om en mulig alliert ekspedisjon til Petsamo kom det frem at den sovjetiske Nordflåten i liten grad ble sett som en trussel eller en hindring.¹⁹⁶

¹⁹³ "The Birth of the Soviet Northern Fleet 1937–1942", s. 69, med henvisning til en nyttgitt revidert utgave av bokverket fra 1945.

¹⁹⁴ Uttrykket kan tolkes to veier – russerne skulle ikke selv provosere, men skulle heller ikke selv la seg provosere.

¹⁹⁵ V.A. Zolotarjov (red.): *Tajny i uroki zimnej vojny 1939–1940. Po dokumentam rassekretsjennykh arkhivov*, St.Petersburg 2000, s. 113, direktiv til sjefene for 7., 8., 9. og 14. armé, 29. november 1939.

¹⁹⁶ *Ibid.*, s. 114, ordre til sjefen for Nordflåten, 28. november 1939.

¹⁹⁷ Alexander Hill: "The Birth of the Soviet Northern Fleet 1937–1942", s. 70–71. I følge Hill skal enheter fra Nordflåten ha blitt utplassert med tanke på å møte et mulig norsk angrep. I sin artikkel legger Alexander Hill i det hele tatt stor vekt på at russerne regnet en norsk intervensjon på finsk side som sannsynlig. Inntil jeg ser Hills tese dokumentert, velger jeg å tro at dette må bero på en feiltolkning av det russiske kildematerialet: Den sovjetiske politiske og militære ledelsen var ganske sikkert på det rene med at Norge verken hadde militær evne eller politisk vilje til å fremprovosere en konflikt med USSR.

Dette leder over til spørsmålet om hva som ville vært Sovjetunionens reaksjon om vestlige tropper var blitt overført til Finland over norsk og svensk territorium, eller hvis Kirkenes var blitt benyttet som mottakshavn for forsyninger av våpen og utstyr. Norges (og Sveriges) situasjon ble vinteren 1940 tatt opp i samtaler i London mellom det britiske Foreign Office og den sovjetiske ambassadøren i London, Ivan M. Majskij.¹⁹⁷ Utgangspunktet var et britisk utspill om å "begrense" spenningen i det sovjetisk-britiske forholdet som følge av Vinterkrigen: Om den britiske regjering var fullstendig overbevist om at Norges og Sveriges sikkerhet ikke var truet, ville den kunne vurdere å sette begrensninger på omfanget av hjelp til Finland slik at denne ikke ville omfatte regulære tropper.¹⁹⁸ Samtidig gjorde britene det klart at Storbritannia ville gripe inn "på den mest bestemte måte" om konflikten ble utvidet til norsk eller svensk territorium. Det britiske utspillet førte til at Majskij på vegne av den sovjetiske regjeringen erklærte at USSR ikke hadde noen som helst krav overfor Norge eller Sverige – og alle rykter om at USSR ønsket seg Narvik eller en annen Atlanterhavshavn var ren fantasi. Norge og Sverige hadde ingenting å frykte fra Sovjetunionen – "selvfølgelig såfremt de forblir nøytrale og ikke, formelt eller faktisk, trekkes inn i krigen på Finlands side".

Situasjonen ville være en annen om Norge og Sverige intervenerte på finsk side. I så fall ville "SSSR være tvunget til å føre krig også mot dem". Majskij sa seg enig i at begrepet "nøytralitet" kunne gis ulikt innhold, men det fantes en klar grense: "Om for eksempel Sverige og Norge skulle tillate transitt av utenlandske tropper gjennom sitt territorium til hjelp for Finland, ville dette innebære et utvilsomt brudd på nøytraliteten."¹⁹⁹ I etterfølgende samtaler understreket britene

¹⁹⁷ AVPRF, f. 069, op. 24, p. 68, d. 7, ll. 16–35, Majskijs referat fra samtaler 30. januar – 4. mars 1940, datert 10. mars (registrert i Moskva 17. mars).

¹⁹⁸ *Ibid.*, samtale 16. februar.

¹⁹⁹ *Ibid.*, samtale 22. februar.

betydningen av Majskijs erklæring om Norge og Sverige.²⁰⁰ I en samtale med utenriksminister Halifax i slutten av mars, altså etter avslutningen av Vinterkrigen, gjentok Majskij at USSR ikke hadde planer om å ”rykke frem mot Norges Atlanterhavs-kyst”.²⁰¹ Også i andre sammenhenger kom sovjetregjeringen med forsikringer om at den ikke hadde territoriale krav overfor Norge eller Sverige.

Den klare trusselen som kunne leses ut av Majskijs formuleringer om at Norge og Sverige likevel kunne bli trukket inn i konflikten kan forstås som et forsøk på å advare Storbritannia og Frankrike mot å gripe inn på finsk side med egne tropper. Samtidig kan Majskij ha gitt uttrykk for det som var sovjetunionens faktiske vurdering av situasjonen. Om Storbritannia og Frankrike faktisk hadde grepet inn i Vinterkrigen med egne eller allierte (polske) tropper, og dermed kommet i en faktisk eller formell krigstilstand med Sovjetunionen, ville det være mindre grunn for den sovjetiske regjeringen å respektere norsk (eller svensk) territorium. I en slik situasjon ville det trolig vært operasjonelle hensiktsmessighetsvurderinger, ikke utenrikspolitiske hensyn, som hadde vært avgjørende for sovjetregjeringens politikk overfor Finlands to skandinaviske naboland.

Muligheten av at Norge ville være blant Sovjetunionens motstandere ved en krig i nord var åpenbart del av de sovjetiske krigsscenariene våren 1940. Et krigspill som ble gjennomført i Nordflåtens stab kort tid etter avslutningen av vinterkrigen tar utgangspunkt i en situasjon der Norge er trukket inn i en krig med Sovjetunionen i koalisjon med minst én annen makt. Norges plass i den fiendtlige koalisjonen fremgår blant annet av at en av USSRs motstandere – ingen land nevnes med navn – opererer med “Sleipner-klasse jagere” i Varangerfjorden. De norskbygde torpedojagerne av Sleipner-klassen var Norges mest moderne krigsfartøy, og slike fartøyer

²⁰⁰ Ibid., samtaler 24. februar og 4. mars.

²⁰¹ Ibid., ll. 60–65, Majskijs samtale med Halifax den 27. mars 1940.

var ganske riktig stasjonert i Varangerfjorden under Vinterkrigen.

Videre ble det forutsatt at sovjetiske ubåter drev aktiv krigføring mot fiendens kommunikasjoner langs kysten av Barentshavet og Norskehavet. Blant annet opererte 20 sovjetiske ubåter i Vestfjorden, og andre ubåter vaktet inngangen til Tana-fjorden. Én ubåt patruljerte utenfor Vardø. Norges alliansepartner hadde stasjonert marinestyrker ved Hammerfest og Honningsvåg. Sovjetiske styrker på sin side hadde åpenbart erobret Petsamo, og selve krigsspillet gikk ut på å gjennomføre en transport av soldater og utstyr fra Kolafjorden til Varangerfjorden. Uttrykket “Varangerfjorden” ble åpenbart brukt som betegnelse på området helt ut til vestspissen av Fiskerhalvøya, og det kan virke som om det var Petsamo som var målet for den tenkte sovjetiske sjøtransporten.²⁰² Overføring av tropper fra Murmansk til Petsamo hadde vært en viktig oppgave for Nordflåten under Vinterkrigen.

Sluttbemerkninger

I årene før krigsutbruddet i 1939 var den norske militære ledelsen fullt på det rene med at det ikke hadde funnet sted noen storstilt utbygging av de sovjetiske sjø- og landstridskreftene i nord siden Nordflotiljen ble opprettet i 1933. Det ble langt på vei tatt for gitt at Nordflåten var tiltenkt rent defensive oppgaver. Ved slutten av 1938 regnet den norske admiralstaben med at Nordflåten besto av to eller tre jagere, en håndfull torpedobåter, og et lite antall ubåter. I tillegg, mente man, fantes et par isbrytere og en del hjelpeskipp – alt i alt en god oppsummering av den faktiske situasjonen.²⁰³

Nordområdene, deriblant Murmansk-området, hadde en begrenset plass i sovjetisk militærstrategisk tenkning og i sovjetiske krigsscenarier i mellomkrigstiden. På 1920-tallet var

²⁰² RGAVMF, f. 970, op. 1, d. 64, rapport fra krigspill den 22. mars 1940.

²⁰³ Opplysningene er hentet fra “Admiralstabens marineoversikt 1938”.

området langt på vei avskrevet som militært irrelevant, og dessuten vanskelig å forsvare mot et besluttomt angrep. Utover 1930-tallet ble området gradvis tillagt større betydning, uten at dette ga seg utslag i en rask vekst i det sjø- og landmilitære nærværet i området. Helt frem til midten av 1930-tallet tok de sovjetiske trusselbildene utgangspunkt i at Storbritannia ville være drivkraften i den fiendtlige koalisjonen i krigen som man var sikker på ville komme. Murmansk (og Arkhangelsk) som mulige mottakshavner for forsyninger fra de vestlige stormaktene slo knapt inn i den sovjetiske planleggingen.

Den nølende utbyggingen av baseanleggene i Kolafjorden, sammen med den begrensede militære kapasiteten i området, gjør det vanskelig å forestille seg at det på noe tidspunkt frem til utbruddet av Vinterkrigen skal ha foreligget planer om en ekspansjon inn på norsk område. Trolig var slike tanker heller ikke fremme da angrepet på Finland ble satt i gang den 30. november 1939. Samtidig er det ikke usannsynlig at det forelå planer for operasjoner mot norsk land- og havområde for det tilfelle at norsk territorium var blitt utgangspunkt for en direkte alliert intervensjon på finsk side i Vinterkrigen.

På bakgrunn av det svake sovjetiske sjømilitære nærværet i Nordishavet er det lite overraskende at sikkerhetspolitiske forestillinger neppe lå til grunn for det sovjetiske engasjementet på Spitsbergen i mellomkrigstiden. Frem til den avgjørende norsk-sovjetiske notevekslingen i februar 1924 var russerne først og fremst opptatt av øygruppen som et forhandlingskort i bestrebelsene på å få den norske regjeringen til å anerkjenne sovjetregjeringen. Etter hvert vokste det også frem en interesse for kullforekomstene på øya. I den grad sikkerhetspolitiske forhold i det hele tatt ble trukket inn i diskusjonene, var ambisjonene begrenset til å forhindre at en annen stormakt sikret seg kontroll over øygruppen.

Da den sovjetiske gruvedriften tok til for alvor på begynnelsen av 1930-tallet, ble dette begrunnet med økonomiske hensyn. Trolig var dette mer enn et skalkeskjul for underliggende sikkerhetspolitiske motiver. Da Svalbardspørsmålene ble lagt frem for den sovjetiske utenrikspolitiske ledelsen etter krigsutbruddet høsten 1939, ble det i interne analyser pekt på og beklaget at man ikke tidligere hadde vært mer opptatt av områdets militærstrategiske betydning.²⁰⁴ En utnyttelse av Svalbard for militære formål forutsatte imidlertid en betydelig sjømilitær kapasitet i Nordishavet. Som vi har sett, var denne forutsetningen ikke til stede, heller ikke i tiden umiddelbart før og etter det tyske angrepet på USSR i 1941. En sovjetisk militærstrategisk interesse for Svalbard ville derfor ha vært løstrevet fra de eksisterende operasjonelle realiteter. Russernes ønske om at også de andre stormaktene skulle holdes på avstand fra øygruppen ble på sin side ivarettatt av 1920-traktatens forbud mot å bygge marinebaser eller å benytte øygruppen for "krigsøyemed".

For øvrig var det klare paralleller mellom stormaktenes tenkning omkring Svalbards betydning: Fra britisk side var det en klar oppfatning at øygruppen ikke var av interesse som base eller støttepunkt for Royal Navy. Dette kom frem ved flere anledninger, blant annet under prosessen som ledet frem til Svalbard-traktaten,²⁰⁵ og viste seg igjen da spørsmålet om en britisk-sovjetisk-norsk aksjon på Spitsbergen ble tatt opp sommeren 1941. Heller ikke da Svalbard-spørsmålet var oppe til diskusjon i den tidlige etterkrigstiden viste britene (eller for den saks skyld amerikanerne) stor interesse for disse fjerntliggende øyene. I likhet med russerne var britene og amerikanerne derimot opptatt av at ingen annen stormakt fikk en dominerende posisjon på Svalbard.

²⁰⁴ Kf. Sven G. Holtmark: "A Soviet Grab for the High North?"

²⁰⁵ Kf. Hanne Mikalsen: "Business eller ishavsimperialisme. The Scottish Spitsbergen Syndicates og The Northern Exploration Company's kamp for et britisk Svalbard 1910–1923", hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1996, s. 79, 82–83, 91–92.

Sovjetunionens manglende interesse for mulige fotfester i Nordishavet gjaldt selvfølgelig også den norske besittelsen lengre vest – Jan Mayen. Da den sovjetiske regjeringen sommeren 1933 fikk tilbud fra nordmannen Birger Jacobsen om å kjøpe hans rettigheter til en stor del av grunnen på denne øya, gikk NKID inn for å avslå tilbudet. Mens det forelå opplysninger om at øya kunne være utgangspunkt for fangst og fiske, ville en slik besittelse ikke kunne utnyttes militært. Et sovjetisk kjøp av store deler av Jan Mayen ville dessuten skape ytterligere problemer i forhold til Norge i en periode da forbindelsene allerede var dårlige.²⁰⁶ Senere bekreftet den øverste militære ledelsen at tilbudet om å kjøpe grunn på Jan Mayen var fullstendig uinteressant.²⁰⁷

English Summary Norway and the Murmansk area in Soviet strategic thinking between the World Wars

From the 1950s on, the Murmansk area and the Barents Sea constituted one of the focal points of the strategic confrontation that was at the centre of the Cold War. Throughout the 1960s and 1970s, the area on the Soviet side of the Norwegian-Russian border was transformed into one of the world's major bases for naval, land and air forces. The Norwegian defence posture reflected this reality.

The situation between the two World Wars was strikingly different. At the time of the German attack on the Soviet Union in June 1941, the land and sea areas in the High North were still peripheral in Soviet strategic thinking and war planning. On the Norwegian side, the threat scenarios of the late 1930s viewed the Soviet military establishment in the Murmansk area as defensive in stature and capabilities. The Norwegian military leadership did not, however, exclude the possibility of Soviet military action against selected spots on the Norwegian Atlantic coast in order to pre-empt similar German moves.

However, the rise of the German threat in the latter half of the 1930s brought increased attention to the potential strategic importance of the Northern theatre of war. In the years following the creation of the Soviet Northern Flotilla in the spring of 1933, the foundations were laid for the military development of the Murmansk area. Starting with Norway's and the other Nordic countries' position in Soviet foreign and security policy, this study explores the strategic reasoning and the threat scenarios that were behind this process.

²⁰⁶ AVPRF, f. 0116, op. 15, p. 116, d. 290, ll. 7–9, notat til NKIDs kollegium, 9. september 1933.

²⁰⁷ AVPRF, f. 0116, op. 16, p. 116, d. 293, l. 13, Stomonjakov til Bekzadjan, med referanse til korrespondanse med Revvojensovjet.